

Behemoti ja Leviatani metamorfoosid.

Uurimus Piibli folkloorist ning selle retseptsioonist juudi, kristlikus ja gnostilises pärimuses

JAAN LAHE

EELK Usuteaduse Instituudi usundiloo professor,
Tallinna Ülikooli kultuuri- ja religiooniuringute dotsent,
Tartu Ülikooli usuteaduskonna külalisteadur
usundiurija@gmail.com

Teesid: Behemot ja Leviatan on mütoloogilised olendid, kellest räägitakse Piiblis. Esimest neist mainitakse Ps 74:12–19, Ps 104:25–26, Js 27:1, li 3–8 ja kirjeldatakse põhjalikult li 40:15–24, teisest räägitakse ainult li 40:25–41:26, kus temast antakse ka detailine kirjeldus. Kuigi mõlema tegelase tähendus Piibli mütoloogias on jäänud pigem perifeerseks, mängivad nad olulist rolli piiblivälises, kuid sellest mõjutatud religiooses kirjanduses ning seda mitte ainult juudi- ja kristlikus-, vaid ka gnostilises ja islami traditsioonis. Neid olendeid ei ole pelgalt Piiblist üle võetud, vaid nad on hakanud nimetatud traditsioonides elama n-ö oma elu, tehes läbi rohkesti muutusi ning seostudes erinevate folkloorsete süžeede ja motiividega. Käesolevas uurimuses vaadeldakse Behemoti ja Leviatani kuju Piiblis, juudi pseudoepigraafilises ja rabiinlikus kirjanduses, varakristlikel teoloogidel ja gnostilises pärimuses ning otsitakse vastust küsimusele, kuidas on kahe Piiblis nimetatud mütoloogilise olendi kujutamine mõjutanud Piiblist välja-poolle jäävaid tekste, kuidas on nende kujutamine muutunud ning milline on nende roll juudi-, kristlikus- ja gnostilises pärimuses.

Märksõnad: Behemot, gnostiline pärimus, Leviatan, Piibel, pseudoepigraafid, varakristlik kirjandus

1. BEHEMOT JA LEVIATAN PIIBLIS

Esmakordselt mainitakse Leviatanit ja Behemoti Piiblis. Neist esimest koh- tab kahel korral psalmides (Ps 74:12–19 ja Ps 104:25–26), ühel korral prohvet Jesaja raamatus (Js 27:1) ning kahel korral Iiobi raamatus (Ii 3:7–8 ja Ii 40), teist aga vaid ühes kohas – Iiobi raamatu 40. peatükis, kus temast räägitakse koos Leviataniga. Piiblivälistes pärimustes esinevad need kaks olendit mõnikord koos, mõnikord aga eraldi.

1.1. Behemot

Ii 40:15–24

Chol-Gu Kang (2017) on jaganud Behemotist ja Leviatanist jutustavad Iiobi raamatu tekstid sisulisteks lõikudeks. Järgnevad tsitaadid kannavad Kangi antud pealkirju ning järgivad põhiosas ka tema jaotust, mida on vaid pisut muudetud. Kang jagab Behemotist jutustava Iiobi raamatu teksti järgmisteks lõikudeks:

Ii 40:15a – Behemot ja Iiob: Kas inimene on kuningas ja kõrgeim loodu?:

Ennäe nüüd, Behemot, kelle olen teinud, on su juures;¹

Ii 40:15b–18 – Behemoti kehakuju:

*rohtu nagu härg sööb ta;
ennäe nüüd jõudu ta puusades
ja vägevust ta kõhulihastes.
Ta laseb rippuda sabal nagu seedril,
ta reite musklid on punutud;
ta luud on pronksist torud,
ta kondid on rauast kang;*

Ii 40: 19–20 – Behemoti jõud: võim loomade üle:

*tema on Eli teede algus,
kes pannud² ta oma 'kaaslaste sundijaks'³.
Jah, mäed kannavad puitu talle
ja kõik välja metsalised mängivad⁴ seal;*

Ii 40:21–22 – Behemoti elupaik:

*Türnpuude alla heidab ta puhkama,
peidupaika – hiidrooga ja soisesse;*

*katavad teda türnpuud varjuna,
ümbritsevad teda jõe paplid;*

Ii 40:23–24 – Jaht Behemotile:

*Näe: on tugev jõgi, ta ei page,
tunneb end kindlalt, kui see murrab ta suhu.
[Kes on see,] kes tal silmnäost haarab,
lõksus olles augustab⁵ tal nina?*

Iiobi raamat on Vana Testamendi tarkuskirjanduse hulka kuuluv raamat, mis koosnes algselt kahest iseseisvast teosest, Iiobi poemist ja Iiobi jutustusest, ning on dateeritud ajavahemikku 5./4.–2. sajand eKr (vt tekkeloo ja raamatu erinevate arengujärgkude kohta vt Kaiser 1994: 81–82; Nõmmik 2013: 27–29). Iiob 40:25–41:26 on osa Iiobi poemist, mis on kirjutatud 5. või 4. sajandil eKr (Nõmmik 2013: 17), täpsemalt Jumala teisest kõnest. Kõne koosneb pealkirjast, mis on paralleelne Iiob 38:1–ga (Ii 40:6), ulatuslikust käsitlusest (Ii 40:7–14), mis on võrreldes Ii 38:2–3 algusega põhjalikum, ning põhiosast, mis jaguneb kaheks – Ii 40:15–24 ja 40:25–41:26 (Witte 2021: 649). Erinevalt Jumala esimese kõne lühikestest loomadele pühendatud stroofidest pakub teise kõne tuumik põhjaliku kirjelduse Behemotist (40:15–24) ja Leviatanist (Ii 40:25–41:26). Juba 19. sajandi uurimustes peeti Behemoti ja Leviatani kirjeldusi sekundaarseks lisanduseks. Seda oletust toetab eelkõige kirjelduste stiil (Witte 2021: 651). Et Behemoti ja Leviatani kirjeldused olid algselt eraldiseisvad poemid, on nüüdseks teadusmaailmas (folkloristikas, piibliteadustes, religiooniuuringutes, kirjandusloos) üldtunnustatud seisukoht (Nõmmik 2013: 28; Witte 2021: 657). Seisukoht, et Iiobi raamat koosneb eri ajastutest pärinevatest osadest, on üldiselt aktsepteeritud. Markus Witte dateerib poemi hilisemasse aega kui Nõmmik ja arvab, et selles leiduvad poemid Behemotist ja Leviatanist võivad pärineda mõnest tarkusekoolkonnast või siis mõne akadeemia-laadse õppeasutuse varajasest vormist 3.–2. sajandil eKr, kus kasutati traditsioonilisi koolitekste (Witte 2021: 652). Kaheosaline lõik Behemotist keskendub esmalt tema erakordsele kehaehitusele (Ii 40:15–19) ning seejärel tema elupai-gale (40:20–24). Leviatanit käsitlev osa (Ii 40:25–41:26) algab pöördumisega Iiobi poole, jätkub retooriliste küsimustega ning käsitleb nendevahelist suhet (Ii 40:25–28, 29–32). Seejärel kirjeldatakse Jumala ja Leviatani suhet (Ii 41:1–4, 5–6), mis viib Leviatani kehaehituse üksikasjaliku kirjelduseni. Lõpuks kulmineerub see tema eluviisi ja positsiooni kujutamisega maailmas (Ii 41:7–26) (Witte 2021: 652).

Sõna *בהמות* [bəhēmôt]⁶ tähendus on ebaselge (Witte 2021: 656), kuid see ei ole pärisnimi (*nomen proprium*). Paljud teadlased peavad seda sõna heebrea sõna *בהמה* [bəhēmā] intensiivseks või laiendatud mitmuse vormiks, mida tavaliselt kasutatakse neljajalgsete loomade, näiteks kariloomade kohta (Vicchio 2020:

274; Sneed 2022: 84). Stephen J. Vicchio sõnul võib siin sõna בְּהֵמָה [bəhēmā] kasutus olla niinimetatud *pluralis excellentiae* ehk “ülevuse mitmus”, mis on sarnane kuninglikule mitmusele ehk *pluralis maiestatis*’ele (valitsejate kõnelemine endast meie-vormis) (Vicchio 2020: 274). Sõna בְּהֵמֹת [bəhēmōt] on *hapax legomenon* Vanas Testamendis ja tähendab “hiiglaslikku elukat” (Kang 2017: 166; Nõmmik 2017: 270) või “koletislikku olendit” (Witte 2021: 656). Behemot on suur maismaaloom (Vicchio 2020: 274). Paljud teadlased on tõlkinud sõna בְּהֵמֹת [bəhēmōt] kui ‘jõehobu’ ja samastanud teda selle loomaga (Kang 2017: 166–167; Nõmmik 2017: 270; Dhorme 1967: 619; Hartley 1988: 521, 524).⁷ Ka ees- tikeelsetes piiblitõlgetes on tõlgitud teda jõehobuks (nii ka näiteks 1997. aasta piiblitõlkes), kuigi Anton Thor-Helle toimetatud piiblitõlkes (1739) esineb ta nime all Peemot. Behemoti kirjeldus Iiobi 40:15b–20 on tõepoolest peaaegu sarnane jõehobuga,⁸ kuid nagu Urmas Nõmmik (2017: 210) õigesti märgib, lubavad salmid 19–20 mõelda pooljumalikust olendist, keda kõik kardavad.⁹ Othmar Keel (Van Oorschot 1995: 373) ja Chol-Gu Kang (Kang 2017: 167) juhi- vad tähelepanu sellele, et Egiptuse mütoloogias on jõehobu kaost kehastav loom. Vana-Egiptuses kütiti isast punast jõehobu eelkõige kui kaose looma. Aja jooksul võttis kuninga jõehobujahi üle jumal Horos. Jõehobujahti peeti rituaalseks tegevuseks, mille eesmärk oli kindlustada maailmakorda (Maat) kaosejõudude vastu. Jõehobu võttis endale jumal Sethi kuju, keda peeti “kõrbe isandaks” (Kang 2017: 167). Kuninglikku jahti Sethi kehastavale jõehobule on kujutatud paljudel Egiptuse reljeefidel, näiteks hilisest Ptolemaioste aja- järgust pärinevatel reljeefidel Edfu Horose templist (vt Hölbl 1994: 246–247). Kangi sõnul on Behemot jõehobuna kaoseolend ka Iiobi raamatus. Jumala tei- ses kõnes võiks olla Egiptuse jumala Horose kujund kantud siis üle ka Iisraeli Jumalale. Iiobi raamatus ei viita aga miski Behemoti puhul kaosele (Kang 2017: 167).¹⁰ Behemot on siin lihtsalt üks Jumala loodud olend, kes annab tunnistust Looja vägevusest. Kuid Behemotis võib leida ka müütilisi jooni. Robert Gordise arvates kinnitab Behemoti müütilist loomust väide, et inimene ei suuda teda tabada. Egiptlased küttisid nii jõehobusid kui ka krokodille (Gordis 1978: 479), st need loomad olid inimestele tabatavad.

1.2. Leviatan

Ii 3:7–8:

*Ennäe, seesinane öö olgu viljatu,
ärgu tulgu röömustamine ta juurde;
sajatavad teda päeva needjad,
nad on valmis äratama Livjatani.¹¹*

Selle salmi kontekstiks on Iiobi kaebus oma eostamise/sünni päeva üle kolmandas peatükis. Siin soovib Iiob, et nõiad ärataksid Leviatani, et Iiobi eostamise või sünni päev kaoks kalendrist. Tundub, et eeldus on, et Leviatan

neelaks selle päeva päikese, mis tähendaks, et koitu ei saabuks. See on seotud uskumusega, mida paljud muistsed rahvad jagasid – et hiiglaslik madu neelab päikese päikesevarjutuse ajal (Sneed 2022: 69).¹² Gyrus H. Gordoni sõnul on Iiob 3:8 (vt konteksti salmides 7–9) Leviatan seotud pimedusega kaasneva kurjusega ja vastandub valgusele (Gordon 1966: 3).

Ii 40:25–26; 29–31; 41:7–16; 22–24; 25–26

Ii 40:25–26, 29–31 – Leviatani jaht ja tema kasutamine:

[Kas] liigutad Livjatani konksuga
ja püünis olles surud alla ta keele?
Kas paned talle kõrkjanööri ninasse
ja okkad puurid talle lõualuusse?
Kas mängid temaga nagu linnuga
ja köidad ta oma tüdrukutele;
tingivad tema üle seltsilised,
jagavad ta kaupmeeste¹³ vahel?
Kas pikid¹⁴ viskodaga ta naha
ja kalaahinguga ta pea?

Ii 41:6–16 – Leviatani kehakuju:

Ta 'suu' väravad¹⁵ – kes avas,
Ta hambad on ümberringi, jubedad?
'Ta selg' on täis soomuste¹⁶ sooni,
suletud [nagu] 'ränipitser';
üks teisele nii lähestikku,
et õhkki ei lähe nende vahele.
Igaüks oma kaaslasse¹⁷ kleepub,
nad on kinni¹⁸ ega lähe laiali.
Ta turtsatus helgitab valgust
ja ta silmad on nagu koidusära;
ta suust tulelondid välja käivad¹⁹,
tulesädemed vallanduvad.
Ta sõõrmeist väljub suits,
nagu potist keevast, mis 'õhkab';
ta hingamine süteks kõrvetab
ja leek ta suust väljub.
Tema kaelas ööbib tugevus
ja ta ees kargleb jahmatus;
ta ihu voldid kleepuvad kokku,
valatud ta peale, ega tudise.

*Ta süda on kui kiviks valatud
ja valatud nagu alumine käsikivi;*

Ii 41:18–21 – Leviatani sitkus:

*Jõuab temani mõõk, ei jää see püsti,
piik, viskerelv ega nooletera;
ta peab kõrreks rauda,
pehkinud puuks pronksi;
ei sunni põgenema teda vibu,²⁰
õlekõrreks muutuvad²¹ lingukivid;
nagu õlekõrs on 'talle' nui
ja naerab ta viskoda vihinat.*

Ii 41:22–24 – Leviatani elupaik:

*Tema all on killuteravikud,
ta sirutab end pahmavankrina mudas;
ta laseb keeda nagu pada süvikul,
mere teeb ta savinõuks.
Enda järel valgustab ta jalgteed,
ta peab ürgvett hõbehalliks;*

Ii 41:25–26 – Kõigi uhkete loomade kuningas:

*pole põrmu peal talle võrdset,
tehtud ilma 'kohutavuseta'.
'teda' kõik kõrge 'kardab',
tema on kuningas kõigi ulukipoegade üle.*

Iiobi raamatu Leviatanist jutustav tekst kuulub samasse konteksti, kuhu eelpool käsitletud Behemotist jutustav tekstki – see on osa Jumala teisest kõnест. Algselt oli see iseseisev poeem, mis alles sekundaarselt liideti Iiobi raamatuga (Nõmmik 2013: 28; Witte 2021: 657). Chol-Gu Kang juhib tähelepanu sellele, et Behemoti ja Leviatani käsitlevatel tekstidel on sarnane struktuur (Kang 2017: 168–181). Siiski on nende tekstide teemade järjestus erinev (Kang 2017: 168).

Wilhelm Gesenius järgi on Leviatan, keda nimetatakse Ii 40:25, “krokodill” (Gesenius 1962: 382). Hüpotees, et Leviatan on Ii 40:15–24 krokodill, pärineb Sir Godfrey Rolles Driverilt ja on leidnud palju pooldajaid (Witte 2021: 657). Nii samastab teda krokodilliga ka nt Othmar Keel. Nagu jõe hobu, peab Keel ka krokodilli kaose loomaks, kelle jahtimine aitas Vana-Egiptuses rituaalselt taastada maailmakorda (Keel 1978: 141 jj). Ka 1997. aasta eestikeelses piiblitõlkes

on Leviatan tõlgitud Ii 40:25 “krokodilliks”.²² Leviatani kujutis Ii 40:25 jj tõepoolest meenutab krokodilli, kuid ka siin on tal jooni, mis sobivad paremini müütilisele olendile: tema lõugadest väljuvad tõrvikud (Ii 41:11) ja ta nina-sõõrmetest tuleb suitsu nagu lohel (Ii 41:12). Seepärast arvab Naphtali H. Tur-Sinai, et Leviatan, nagu ka Behemot, ei ole päris loom, vaid müütiline tegelane: Leviatan on ürgajast pärit kuu, muistne madu (Tur-Sinai 1981: 557–558). Ii 40 esineb Leviatan eeskätt Jumala loodud vägeva olendina, kes näitab Tema jõudu ja üleolekut Iiobist, kuid tema suust paiskuvad leegid ja ninast tõusev suits (Ii 41:23) lubavad näha temas loomiseelset kaost kehastavat koletist. Viimasele viitab ka tema seos merega. Muistses Lähis-Idas oli meri kaose kehas-tus ja kaoseolend mere kehastus. Piibli Leviatan kuulub seega samasse “perekonda”, kuhu kuuluvad Babüloonia Tiamat ja Ugariti Lotan ning piibellikud koletised Tannin, Rahab ja Jam (Kang 2017: 124). Nagu Mark R. Sneed ja Gyrus H. Gordon on näidanud, on Leviatani prototüübiks Ugariti mütoloogias esinev Jam (=Lotan/Litan), meredraakon (Sneed 2022: 33–41 ja 46–55; Gordon 1966: 1–2; vt ka Whitney 2006: 28–30). Lisaks on Iiobi raamatus ka teised koletised seotud merega: Jam (Ii 7:12, 26:12, 38:8), Tannin (Ii 7:12) ja Rahab (Ii 9:13, 26:12) (Nõmmik 2013: 140; Kang 2017: 172).

Lõpuks tasub mainida mõningaid üksikasju, mis esinevad ainult Iiobi raamatu kreekakeelses tõlkes (Septuagintas), kuid mängivad olulist rolli raamatu retseptsiooniloos. Iiob 40:25 (nagu ka Js 27:1) tõlgitakse Leviatan sõnaga δράκων [draakon]. Just seetõttu kujutatakse Leviatanit piiblivälistes allikates draakonina. Ii 3:8 on Leviatan tõlgitud Septuagintas sõnaga κῆτος [kētos]. Sama sõna kasutatakse Septuagintas ka suure “kala” kohta, kes neelas alla Joona, Joona raamatus (2:1). Sellest tuleneb ka tänapäevane teadustermine *tsetoloogia* – vaalade ja nende sugulaste uurimine (Sneed 2022: 51). Kreeka mütoloogias tähistab κῆτος aga tohutut merekoletist, kelle tappis Perseus, et päästa Andromeda talle ohvrikstoomisest. Seega on mõisteta, miks esineb Leviatan piiblivälistes allikates sageli kurja olendina. Tema deemonliku loomuse juured peituvad ühest küljest käsitluses ulgumerest kui Jumala vastasest jõust, tema samastamine draakoniga Septuagintas on jooni süvendanud.

Mark R. Sneed võtab Behemoti ja Leviatani funktsioonid Iiobi raamatus kokku järgmiselt:

Need olendid [---] esindavad katset toetada iisraellaste monoteistlikku pretensiooni, sulandades kaose JHVHsse enesesse. Jumal lõi selle koletise ja seega loob üksnes Jumal kaose – ent ei lase sel oma maailma valitseda. Ta paneb Leviatanile (ja vihjamisi ka Behemotile) rihma kaela (40:29), juhuks kui nad peaksid korrast väljuma. Iiobi raamatu autor, kes mõistab kahtlemata jumalikkude võimet vastusena Iiobi väljakutsetele Jumalale, tunnistab, et Jumal loob kaose ja kurjuse ning et need on osa Jumala maailmast – kuid need ei valitse seda. Selle asemel on neil oma koht jumalikus korras.

Jumala teistsugusust rõhutatakse taas, isegi kui see tehniliselt nõrgendab taotletud mõju teodiikena. (Sneed 2022: 87)

Ps 74:12–19:

*Jumal on ju ammuilma mu kuningas,
kes ikka maa keskel on aitamas.
Sina ajasid peruks mere oma rammuga,
murdsid lohede pead vete kohal.
Sina lõmastasid Leviatani pead
ning andsid ta söögiks meresõitjale rahvale.
Sina lõhkusid allikad ja ojanõlvad,
sina kuivatasid voolsad jõed.
Sinu on päev, ka öö on sinu päralt,
sina oled kinnitanud kuu ja päikese.
Sina oled seadnud kõik maailma rajad,
suve ja talve, need oled kujundanud sina.
Mäleta seda: vaenlane mõnitab ISSANDAT
ja jõe rahvas halvustab su nime.
Ära anna oma tuvikese hinge kiskjale,
ära unusta oma viletsate elu lõpmata.²³*

Ps 74 on kollektiivne kaebelaul, mis oli mõeldud kasutamiseks ilmselt avalikel palvustel ja leinatalitustel. See algab ahastava hüüatusega: “Miks, oh Jumal?” ning lõpeb paljusõnalise anumisega Jumala poole: “Tõuse, oh Jumal, kaitse oma asja!” (Ps 74: 22). Leina ja ängi põhjustab vaenlaste jõhker rünnak iisraellaste püha paiga vastu – pühamu on maha põletatud ja varemeis (Ps 74:3–7). Rudolf Kittel oletab, et psalm on tekkinud Makkabite ajal (2. saj eKr) ning kajastab tollal aset leidnud templi rüvetamist (Kittel 1914: 275). Arthur Weiser seevastu arvestab kahe võimalusega – Kitteli nimetatud ja esimese templi hävitamisega 586. aastal eKr babüloomlaste poolt (Weiser 1979: 352). Hans-Joachim Kraus on veendunud, et psalmi taustaks on esimene Jeruusalemma templi hävitamine babüloomlaste poolt (Kraus 1978: 678–679). Samal seisukohal on ka Frank-Lothar Hossfeld ja Erich Zenger, kes dateerivad psalmi 6. sajandisse eKr (Hossfeld & Zenger 2000: 361). Põhiprobleemiks näib psalmis 74 olevat olnud Jumala mittesekkumine (Tate 1990: 253). Tunne Jumala mittesekkimisest kontrasteerub tugevalt hümnilaadse lõiguga (Ps 74:12–17), mis meenutab Jumala kosmilist väge, tuues veelgi teravamalt esile lõhet Jumala muistse aja suurte tegude ja oleviku vahel: Miks Jumal, kes on võitnud merekoletised, talub “koletisi”, kes tegutsevad Tema enda pärusmaal? (Tate 1990: 253).

Jumala muistse aja suurte tegude hulgas nimetatakse eriliselt merekoletiste võitmist (Ps 74:13b–14a). Jumalat kirjeldatakse siin esmalt kui mere lahutajat

(Ps 47:13a) – vihjena sellele, kuidas Jumal mere kaheks jagas ja iisraellased kuiva maad mööda läbi lasi. Edasi (s 13b) võrreldakse merd lohede või merekoletistega (תנינים) ning on ilmne, et ka salmis 14a nimeliselt mainitud Leviatan kuulub nende hulka. Selliseid olendeid on nimetatud Vanas Testamendis mujalgi (vt näit Hs 29:3; Ps 148:7) (Tate 1990: 251). Merd on kujutatud siin kui JHVH vaenlast. Nii meri kui lohe sümboliseerivad siin veekaost, mille JHVH pidi korrastama – nagu vihjatakse ka 1Ms 1:2 (Sneed 2022: 59). Psalm 74:13–14 räägib Jumala võidust mitmepealise koletise üle: 14a on Leviatan mitmepealine koletis, kelle võitmisest on juttu ka OdSal 22,5; Ilm 12:3, 13:1, 17:3 (Hossfeld & Zenger 2000: 74).²⁴ Gyrus H. Gordoni sõnul sümboliseerib lohe Leviatan selles psalmis kurjust ning selle aluseks olev müüt Jumala võitlusest kaosekoletisega on üle võetud muistsetelt Kaanani elanikelt ja heebrealaste poolt ümber kujundatud. Gordon viitab Ugariti tekstile 67:1:1–3 ja järeldab, et see kirjakoht näitab, kuidas heebrealased omistasid JHVHle kosmilise võidu selle sama kurjuse sümboli üle, kelle üle kaananlased uskusid olevat võidutsenud Baali (Gordon 1966: 1–2). R. Kittel mõtleb tollal teaduses moes olnud panbaabülionismi²⁵ mõjul Tiamati ja Marduki võitlusele (Kittel 1914: 276), mida varem oli väitnud juba Hermann Gunkel (1895), kuigi motiiv mõne jumala võitlusest kaost kehastava merekoletisega oli Vanas Idas tuntud väga laialt ning seda on korduvalt kujutatud ka Vana Lähis-Ida kunstis (Tate 1990: 251). See on üks versioon laiemalt levinud folkloorimotiivist “kangelane tapab lohe” (ATU indeksis motiiv nr 300). Kangelaseks on siin lihtsalt Iisraeli Jumal. Kuid seos mere lahutamise motiivi (Ps 74:13a) ning järgneva merekoletiste mainimise vahel ei viita üksnes loomiseelse kaose võitmisele, vaid tuletab meelde ka Iisraeli väljaminekut Egiptusest (2Ms 14:21), kasutades selleks metafoorset-müütilist keelt ning võrdsustades koletist Egiptuse ja Punase merega. Siin on tegemist müüdi historiseerimisega (Tate 1990: 254).

Viimaks tuleb nimetada veel ühte Ps 74 leiduvat motiivi, mis on avaldunud hilisemas piiblivälises pärimuses. Ps 74:14a öeldakse, et Jumal annab Leviatani liha söögiks, ent pole üheselt selge, kellele. Siin konkureerivad kaks tõlkimis- ja tõlgendamisviisi – esimese järgi antakse seda “meresõitjatele”, teise järgi aga “kõrbeasukailde” (vt Tate 1990: 243–244). Mõlemad tõlkimis- ja tõlgendusviisid on võimalikud (vt *ibid.*),²⁶ kuid motiiv Leviatani liha söömisest on inspireerinud hilisemas pärimuses esinevat motiivi messiaanlikust banketist, millel osalejatele pakutakse Leviatani ja Behemoti liha.

Ps 104:24–26:

*ISSAND, kuis on küll su tegusid palju!
Sa oled nad kõik targasti teinud.
Maa on täis sinu looduid.
Siin on meri, igati suur ja lai –
seal on saalijaid üles arvamata,
pisikesi loomi koos suurtega;*

*seal liiguvad laevad,
seal on Leviatan, kelle kujundasid endale mängida.²⁷*

Erinevalt psalmist 74 on psalm 104 oma vormilt üksikisiku ülistuslaul (Allen 1983: 28). Psalm 104 on loomishümn, millele on leitud paralleele Egiptuse päikesele pühendatud hümnidest ja ka ühest Mesopotaamia hümnist. Ent võrreldes nimetatud hümnidega on psalmis 104 päike “demütologiseeritud” – ta ei ole siin jumal, vaid Jumala loodu (vt Allen 1983: 28). Lähimaks paralleeliks psalmile on siiski mitte Vana Lähis-Ida hümnid, vaid 1Ms loomislugu (Allen 1983: 30–31). Psalmi erinevad osad pärinevad eri ajastutest, kuid dateeritud on äärmiselt kõiguvad. Põhipsalmis on töödeldud vanemaid fragmente, mis kirjeldavad teofaaniat ja seda, kuidas Jumal hoolitseb kõige eest veega (Ps 104:2–4, 10–11, 13a, 14a–c, 32). Fragmentid võivad pärineda lausa kuningriikide ajast ja on suguluses teofaaniatega sellistes psalmides nagu 18 või 97 (vt Loretz 1979: 109; Spieckermann 1989: 22; Seybold 1996: 408–409; Hossfeld & Zenger 2008: 88). Ka põhipsalmi peetakse mõnikord kuningate ajast pärinevaks (Spieckermann 1989; Müller 2008). Seevastu Klaus Seybold (1996: 409) peab psalmi tervikuna eksiilijärgseks, Hossfeld peab aga põhipsalmi eksiiliaegseks (Hossfeld & Zenger 2008: 88).

Arvukate Jumala loodud asjade ja olendite hulgas esineb siin psalmis 26 ka Leviatan, kelle kohta Artur Weiser ütleb, et ilmselt peitub tema nime taga vana mütoloogiline kujutus kaosedraakonist kui ürgmere kehastusest (Weiser 1979: 458). Kuna psalmi lähimaks paralleeltekstiks on 1Ms loomislugu, kuulub Leviatan nähtavasti “suurte mereloomade” hulka, kelle loomisest räägitakse 1Ms 1:21. Psalmist soovib vastanduda psalmis 74 leiduvale arusaamale, justkui oleks Leviatan JHVH-le ohtlik. Vastupidi – Leviatan on siin lihtsalt üks Jumala loodud olenditest, kelle ta lõi pelgalt mängimiseks. Leviatan on nüüd tema enda looming, mitte tema vaenlane (Sneed 2022: 59). Hans-Joachim Krausi sõnul on JHVH muutnud Leviatani oma koduloomaks (Kraus 1978: 104). Selle pildi tähendus on selge – Loojana on JHVH nii suur ja vägev, et tema kõrval ei ole kohta kaosekoletisel. Kui Gerhard von Rad väitis, et 1. Moosese raamatu loomislugu demütologiseerib taeva, maa ja taevakehad, st võtab neilt jumaliku loomuse, mis omistati neile Vana Lähis-Ida maailmapildis,²⁸ siis võib öelda, et psalm 104 demütologiseerib (lisaks päikesele) ka Leviatani – vägevast kaosekoletisest saab vaid üks loodud olend teiste seas.

Js 27:1:

*Sel päeval nuhtleb Issand oma terava, suure ja tugeva mõõgaga
Leviatanit, põgenevat madu, ja Leviatanit, keerdunud madu, ja tapab
meres lohe.²⁹*

Js 27:1 on kohtukuulutus kaose jõudude kohta, kelle ilmumisevorm on Leviatan. Kuna salmis kasutatakse ilmselgelt *parallelismus membrorum*’it, ei pea

arvama, nagu Hans Wildberger, et siin on juttu kaosejõudude kahest erinevast ilmumisvormist, Leviatanist ja lohest (Wildberger 1978: 1002). Kuid et Js 27 tervikuna on prohvetearing, mis räägib kohtust Iisraeli/Juuda vaenlaste üle ja Iisraeli/Juuda vabastamisest, näib Leviatan selles kontekstis olevat mitte ainult kaosekoletis, vaid ka Iisraeli/Juuda vaenlase metafoor – võib-olla on selleks assüürlased, kuid tõenäolisemalt Egiptus; samas võib see viidata ka Babülooniale või Pärsiale (Sneed 2022: 61; vt ka Wildberger 1978: 1003). John D. W. Watts arvab, et prohvetearingus on Leviatan samastatud mereriik Tüürosega (Watts 1985: 348–349). Täpsustamist ei võimalda tõsiasi, et Jesaja apokalüpsise tekkeaega on raske dateerida (Wildberger 1978: 1003).³⁰ Paljud teadlased on nimetanud seda kirjakohta müütilise sündmuse historiseerimiseks või Leviatani demütologiseerimiseks (Sneed 2022: 61): merekoletis Leviatan on muutunud metafooriks (Sneed 2022: 62). Väärrib aga tähelepanu, et Leviatan, תַּנִּין [tannîn] ja madu on siin teineteisega paralleelsed. “Põgenev madu” võib viidata põgenevale vaenlasele. “Keerdunud madu” tähendab tõenäoliselt väänlevat madu, kuid võib osutada ka uroborose (oma saba neelav madu) sümbolile (Sneed 2022: 66). Gordoni sõnul on huvitav, et Jesaja 27:1 kujutab võitu Leviatani üle eshatoloogilise sündmusena – see toimub “sel päeval”, st päeval, mil hea võidab lõplikult kurja ja maailm saab nautida igavest täiuslikkust (Gordon 1966: 2). Viimast tõlgendust pooldab ka H. Wildberger, kes juhib tähelepanu seigale, et Js 27 on osa nn Jesaja apokalüpsisest, mis kõneleb rahvaste saatusest tulevikus (Wildberger 1978: 1001–1002).

Nagu Behemoti etümoloogia, ei ole ka Leviatani etümoloogia selge. Wilhelm Gesenius oletab, et nimi לִוְיָתָן [lîwəyātān] tuleneb tüvest לוּה [lôh] – “keerutama; ühendama” – koos omadussõnalise sufiksiga -ן, ning selle otsene tähendus oleks “punutud, keerduv, rullikeerdunud” (Gesenius 1962: 382). Kangi arvates tuleneb nimi “Leviatan” tüvest לוּי [lêwî], mis tähendab “väänlema, keerduma”, ning selle tähendus on “see, kes väänleb” (Kang 2017: 172). Stephen Vicchio tuletab selle semiidi tüvest לוּת [lôt], mis on seotud tegusõnaga “keerama” või “kerima” (Vicchio 2020: 279). Teine võimalik tähendus on “järgnema, ümbritsema” või omadussõnana “pärjalaadne” või “rõngakujuline”. See seostuks väljendiga נָחַשׁ בָּרִיחַ [nāḥāš bārîāḥ – “põgenev madu”], mida kasutatakse Js 27:1 Leviatani paralleelina – nii et “selle saba on pidevalt põgenemas... omaenda hammustava suu eest”. Nagu eespool nimetatud, viitab see tõlgendus ideele maost või draakonist, kes ajab taga või neelab omaenda saba – sarnaselt uroborose sümbolile (Sneed 2022: 48–49). Leviatani nime tuletamine ugaritikeelsest sõnast *ltn*, mida hääldati *lotan* ja mis tähendab lohett, pole leidnud laiemat omaksvõttu (Watts 1985: 346), kuigi sisuliselt on tema näol tegemist lohemaoga.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et Behemoti ja Leviatani roll Piiblis ei ole võrdne. Kui Behemot ilmub vaid korra Jumala loodud vägeva olendina (Iiob 40:15–24), siis Leviatan esineb viies kohas ja erinevates rollides: Ps 74 ja Js 27:1 on ta kaosekoletis ja Jumala vaenlane, nii et teda võib nimetada lausa “kurjuse

sümboliks” (Gordon 1966); Ps 104 ja Ii 40 on ta lihtsalt Jumala loodud olend – kas Jumala mängukann (Ps 104) või Looja väe ilmutus (Iiob 40). Järgnevalt vaatleme, kuidas teisesid Behemoti ja Leviatani kuju Piibli järgse aja juudi, kristlikus ja gnostilises pärimuses ning kuidas nende kujude arengut on mõjutanud Piibli pärimus.

2. BEHEMOT JA LEVIATAN JUUDI PSEUDOPIGRAAFILISES KIRJANDUSES

Juudi pseudoepigraafilises kirjanduses³¹ esinevad Leviatan ja Behemot koos kolmel korral: 4. Esra 6:49–52; 2. Baaruk 29:4; ja 1. Eenok 60:7–10, 24. Vaatleme neid tekste lähemalt.

4. Esra 6:49–52 räägitakse sellest, kuidas Jumal jagas vahetult pärast vee-uputuse taandumist ära maa kahe enda loodud olendi, Behemoti ja Leviatani vahel, kellele Jumal oli pannud ka nimed. Algselt elasid nad kõrvuti, kuid kuna kuivaks saanud maad oli veel vähe, ei mahtunud nad mõlemad sinna ära, mistõttu Jumal andis kuiva maa – koha kus on tuhat mäe – elupaigaks Behemotile ja pani Leviatani elama merre. Lõigu lõpus öeldakse, et Jumal säilitas need loomad selleks, et ta võiks nad anda söögiks neile, kellele ta soovib ja millal ta soovib.

4. Esra raamat on dateeritud aega pärast Jeruusalemma ja selle templi hävitamist (70. a pKr) (Sneed 2022: 131; Metzger 1983: 520 pakub dateeringuks u 100. a pKr). Viidatud lõik viitab kindlasti omakorda “suurtele merekoletistele” (תנינים), kelle loomist nimetatakse 1Ms 1:21 (Whitney 2006: 32). Viide sellele, et Behemotile on määratud kuiv ja mägine maa-ala, viitab nii Ii 40:20, kus öeldakse, et mäed varustavad Behemoti toiduga (“mäed kannavad puitu talle”), kui ka loomadele, kes seal mängivad (Sneed 2022: 131). Tekst kirjeldab Behemoti asupaika kui “paika, kus on tuhat mäe”. See viitab psalmile 50:10b, kus esineb väljend “kariloomad (בהמה – bəhēmā) tuhande mäe peal” (Whitney 2006: 38). Kommenteerides viidatud lõiku 4. Esra raamatust, ütleb Sneed (2022: 132–133):

Huvitav on see, et mõlemad olendid näivad olevat loodud kuuendal päeval (1Ms 1:24) koos teiste maismaaloomadega. Siiski kirjeldatakse Behemoti kui kahepaikset (Iiob 40:21–23), kes suudab liikuda nii maal kui vees (Jordanis). Et nii Behemot kui ka Leviatan pärinevad lõppkokkuvõttes veest või merest, on ootuspärane, sest ürgsed veed on aine, millest ülejäänud kosmos loodi, ning need esindavad kaose ja korratuse olemuslikku loomust.

William K. Whitney sõnul on 4. Esra 6. ptk salmi 50 kõige tähelepanuväärsem joon selle rõhuasetus nii Leviatani kui ka Behemoti pärinemisele veest. Leviatan on siin küll mere- ja Behemot maismaaloom, kuid mõlemad on tekkinud siis, kui Jumal lõi veeloomad. Whitney arvates võib Ii 40:21–23 kajastada

sarnast pärimust — seal lebab Behemot soos lootoste, pilliroo ja pajude keskel. Behemoti ja Leviatani pärinemine veest on Whitney arvates osa iseseisvast pärimusest, millele viidatakse 4. Esra 6:49 ja 52, enne kui see lisati praegusse konteksti (Whitney 2006: 37).

2. Baaruk 29:4 räägib sellest, kuidas Behemot tuleb välja oma asupaigast ja Leviatan tuleb välja merest. Jumal ütleb nende kohta, et nad on “kaks suurt elukat”, kelle ta lõi “loomise viiendal päeval” ning et nad “saavad toiduks kõigile, kes on alles jäänud”, s.t alles jäänud pärast maad tabanud apokalüptilisi katastroofe.

2. Baaruki raamat on kirjutatud oletatavasti varsti pärast eelmainitud Jeruusalemma katastroofi (Kljin 1983: 617). Baaruki raamatu see osa, millest pärineb referereeritud koht, valmistab lugejat ette küsimuseks, kuidas Jumal viib lõpule selle, mida ta loomisel alustas. Behemot ja Leviatan näivad ka siin elavat eraldi valdkondades, kusjuures Leviatan on seotud merega. Mõlemast loomast “saavad inimeste, s.t õiglaste juutide kulinaarse iha objektid” (Sneed 2022: 138).

Nagu on näidanud Whitney, sarnaneb 2. Baaruk 29:4 märkimisväärselt 4. Esra 6:49–52-ga: mõlemas mainitakse Leviatani ja Behemoti Jumala loomistöö kontekstis viiendal päeval. 2. Baaruki raamat ütleb selgesõnaliselt, et need koletised loodi. Ka 4. Esra raamat vihjab sellele, paigutades Leviatani ja Behemoti traditsiooni loomiskonteksti. Mõlemad tekstid märgivad, et olendid säilitati selleks, et neid hiljem toiduna kasutada. Mõlemas viidatakse ka nende asukohale või elupaigale. Erinevused kahe lõigu vahel on väikesed. Loomise küsimusele lisaks sisaldab 4. Esra raamat konkreetseid viiteid sellele, et Jumal andis neile nimed³² ja viitab nende lahutamisele. Kui need kaks viidet kõrvale jätta, erineb elementide esinemisjärjekord mõlemas lõigus vaid vähesel määral (Whitney 2006: 40–41).

Kolmas tekst selle teema kohta on 1. Eenoki raamatus, kus peaingel Mii-kael räägib Noale päevast, mil eraldatakse kaks koletist – üks neist, emane nimega Leviatan, et ta elaks “ookeani sügavikus veeallikate kohal” ja teine, isane nimega Behemot, kes elab nähtamatus kõrbes, mille nimi on Dundain ning mis asub Eedeni aia idaküljel – seal, kus elavad valitud ja õiglased. Noa palub, et ingel näitaks talle, kui võimsad need koletised on, kuidas nad eraldati ja oma elukohta paigutati – üks ookeani sügavustesse ja teine kuiva kõrbesse. Ingel, kes oli koos Noaga, ütles talle, et “need kaks koletist on valmistatud ette Issanda suure päeva jaoks, mil neist saab toit”.

Esimene Eenoki raamat on säilinud ainult vanaetioopiakeelses tõlkes ning selle erinevad osad on dateeritud erinevatesse aegadesse (vt Kaiser 2000: 64–67). Teadlased jagavad selle teose üldiselt viieks suuremaks osaks, millele on lisatud mõningat materjali. Neid osi peetakse sageli algselt iseseisvateks teosteks, mis pärinevad laiemast Eenoki traditsioonist. 1. Eenoki raamatu erinevad osad on pika protsessi tulemus, mille käigus liideti palju erinevaid pärimusi (Whitney 2006: 45). Raamatu teist osa (37:1–71:17), milles esinevad

Leviatan ja Behemot, nimetavad uurijad “Eenoki tähendamissõnadeks” või “Eenoki mõistujuttudeks” (Whitney 2006: 46).

Leviatani ja Behemoti teema 1. Eenoki raamatus algab 60:7, kus viidatakse nende kahe olendi eraldamisele. Nad on sootunnuslikult vastandid: Leviatan on emane ja Behemot isane. Whitney sõnul on tähelepanuväärne, et Behemoti, keda tähistab grammatilises mõttes naissoost sõna, kujutatakse isasena. Leviatanit, keda samuti grammatiliselt tähistab naissoost sõna, kujutatakse seevastu emasena. Traditsioon, mille kohaselt Leviatan ja Behemot moodustavad soolise paari, on ainukordne – seda ei esine kusagil mujal Piiblis, pseudoepigraafilises ega rabiinlikus kirjanduses (Whitney 2006: 61). Sneed märgib, et huvitav on see, kuidas loomade eraldamine, mis algselt oli ürgne, s.t loomise ajal toimunud sündmus, on siin saanud eshatoloogiliseks, s.t lõpuajal toimuvaks sündmuseks (Sneed 2022: 139). Behemot näib olevat elanud kõrbes Eedeni idaküljel. Kõrb on kaootiline valdkond, sarnaselt merega. “Tohutu kõrbe” nimeks, kus elab Behemot, on etioopia keeles “Dundayin”. Józef Tadeusz Milik on oletanud, et see vastab kõrbe nimele, kuhu 1. Eenoki 10:4 järgi heidetakse mässuline ingel Azazel (Whitney 2006: 54). Leviatani elupaik on 1. Eenoki raamatu 60. peatükis “ookeani sügavik veeallikate kohal”. Kuigi see on võrreldav 4. Esra ja 2. Baaruki raamatu viidetega, pakub 1. Eenoki raamatus toodud kirjeldus palju rohkem üksikasju. Tõenäoliselt viitab see 1. Moosese 7:11 mainitud “sügavuse allikatele”, mis esinevad veeuputuse alguse kontekstis. Seega asub Leviatani asupaik mere algallikal. Seda traditsiooni tunnevad ka rabid, kes kujutavad Leviatanit lebamas sügavuse peal või kohal (Whitney 2006: 52–53).

Kokkuvõtteks võib öelda, et kõik kolm käsitletud teksti esinevad sarnases kontekstis: 4. Esra raamat, 2. Baaruki raamat ja 1. Eenoki raamat esindavad niinimetatud “võitluse ja pidusöögi traditsiooni” (“*the Combat-Banquet tradition*”), mille kohaselt saavad Behemot ja Leviatan aegade lõpus õiglastele toiduks (Whitney 2006: 31). Selle traditsiooni päritolu tuleb otsida artikli alguses esitatud piiblitekstidest: Behemoti ja Leviatani loomine suurte mereelukatena (kellest ühest saab Jumala tahtel maismaaloom) tuleb otsida loomisloost, kus 1Ms 1:21 räägitakse suurte mereelukate loomisest, nende eraldamisest ja määramisest vastavalt kuivamaa- ning veeelanikuks 1Ms 9:10–11, kus on juttu vete (=mere) ja kuiva maa eraldamisest ning Leviatani liha söömist tuleb otsida eelpool käsitletud tekstist Ps 74:14a. Et koletiste liha süüa saaks, tuleb nad esmalt tappa ning on ilmne, et ka nende tapmise taustaks on Piibli pärimus: Js 27:1 ja Ps 74:12 jj räägivad Leviatani ja lohede võitmisest Jumala poolt. Viimane on paralleel vee ja kuiva maa eraldamisele loomises, sest Leviatan, kelle Jumal võidab, kehastab ulgumerd, mis on ühtlasi loomiseelse kaose kehasutus. Motiiv, et Behemot elab mägedes, pärineb Ii 40:20, kus öeldakse, et mäed varustavad Behemoti toiduga; motiiv Leviatanist kui vee-elanikust pärineb Vana Testamendi tekstidest, kus teda seostatakse merega (Ps 74; Ps 104; Js 27) ning motiiv Behemotist, kes samuti pärineb veest, ilmselt Ii 40:21–23, milles

Behemot lebab soos lootoste, pilliroo ja pajude keskel. Nõnda ühendab Behe-motist ja Leviatanist jutustav pärimus juudi pseudoepigraafilises kirjanduses endas erinevad Piibli traditsioonid ja motiivid.

Lisaks nimetatud kolmele tekstile esineb pseudoepigraafilises kirjanduses Leviatan ka eraldi, kusjuures talle omistatakse kosmoloogiline funktsioon. Sellises funktsioonis esineb ta “Aabrahami apokalüpsises” ja teoses “Jaakobi redel”. Esimeses teoses, Ap Aabr 10,10, ütleb Jumal, et talle on antud ülesandeks taltsutada Leviatanid, sest tema kaudu vaibub iga roomaja rünnak ja ähvardus. Samas teoses, Ap Aabr 21,4 räägib Aabraham, et ta nägi merd ja selle saari ning mereloomi ja kalu. Samuti nägi ta ka Leviatanit ja hävingut, mille too oli maailmale toonud. Teoses “Jaakobi redel” 6:13 (pikk versioon 6:3) öeldakse, et rahvas kisendab Issanda poole ja Issand kuuleb neid ning valab oma viha välja merelohe Leviatani peale ning ja surmab mõõgaga Falkoni,³³ sest tema ülbust äratav Jumala viha.

“Aabrahami apokalüpsis” on juudi päritoluga teos, mis on kirjutatud 1. või 2. sajandil pKr. Tõenäoliselt on see tekkinud Palestiinas (Rubinkiewicz 1983: 683), kuid teos on säilinud vaid vanaslaavikeelses tõlkes (Whitney 2006: 59; Sneed 2022: 164). Apokalüpsis loodi algselt aramea või heebrea keeles ning tõlgiti hiljem kreeka keelde, kustkaudu see leidis tee slaavi kirikukirjanduse korpusesse (Whitney 2006: 59). Raamatu teises pooles leidub kaks viidet Leviatanile. Esimene pärineb ingel Iaoelilt,³⁴ kellele on omistatud jumaliku nime vägi ja kes on Jumala poolt läkitatud julgustama Aabrahami teekonnale Moria mäele, et ohverdada oma poeg Iisak. Viide Leviatanite (mitmuses!) taltsutamisele näib väljendavat muret maailma telje (*axis mundi*) stabiilsuse pärast. Iaoeli võim Leviatanite üle viitab tema kontrollile maiste roomajate üle, osutades ktoonilise traditsiooni esiletõusule. Käesolevas kontekstis tähistavad “Leviatanid” tõenäoliselt nii Behemoti kui Leviatanit. Peatükkides 19–21 saab Aabraham veel ühe nägemuse, mis sarnaneb teistele apokalüptilistele ilmutustele. Märkimisväärne on, et 21:4 kirjelduses näib kogu kosmos toetuvat Leviatani seljale, osutades ühtaegu nii kosmilisele stabiilsusele kui ka ohule, mida kujutab endast Leviatani iga võimalik liikumine, tuues sisse ebastabiilsuse dimensiooni (Sneed 2022: 164). Ka “Jaakobi redel” on apokalüptiline teos, mis on säilinud samuti üksnes vanaslaavi keeles, kuid on kirjutatud algselt kreeka keeles ning dateeritakse 10. sajandisse pKr (Sneed 2022: 164–165).

Mark R. Sneed kommenteerib Leviatani rolli “Jaakobi redelis” järgmiselt:

Eshatoloogiliste märkide seas, mille Jumal juutide rõhujate peale vallandab, on roomajad, surmatoovad olendid ja maavärinad – kõik ktoonilised elemendid. Leviatani lüüasaamine tähistab uue korra saabumist, mil Jumala rahvas saab oma tasu, samal ajal kui rõhujad surevad. Leviatani hävitamine saab seega uue, stabiilse, eshatoloogilise maailma aluseks. Selles mõttes kuulub see axis mundi traditsiooni (Sneed 2022: 165).

Whitney arvates on Leviatani vägi ähvardava ja pealetungiva kaose sümbol. Nii roomaja oma ktoonilise väega kui ka maavärin oma ettearvamatute raevukusega toimivad selle ohu maiste väljendustena (Whitney 2006: 89).

Kuigi "Aabrahami apokalüpsis" ja "Jaakobi redel" käsitlevad koletis Leviatanit erinevalt, näivad mõlemad teosed toetuvat ühisele traditsioonilisele arusaamale temast. Selle arusaama kohaselt on Leviatan kaosejõudude müütiline kehastus, kes ähvardab kehtivat maailmakorda lõhkuda. Mõlemas teoses on just Jumala tegutsemine see, mis ohu kontrolli alla saab (Whitney 2006: 90–91).

Kokkuvõtlikult võib öelda, et erinevalt Behemotist, keda pseudoepifraafilises kirjanduses mainitakse vaid kolm korda (alati koos Leviataniga), naudib Leviatan ka piiblivälises kirjanduses suuremat populaarsust, mis tal on olnud juba Piiblis (vt eespool: üks Behemoti mainimine vs. viis Leviatani mainimist). Whitney arvates jagunevad pseudoepigraafilised kirjutised kahe erineva traditsiooni vahel: 4. Esra raamat, 2. Baaruki raamat ja 1. Eenoki raamat esindavad "võitluse ja pidusöögi traditsiooni", mille kohaselt saavad kaks looma aegade lõpul toiduks õigetele. See on seotud motiiviga suurest messiaanlikust banketist, mida käsitlevad rabiinlikud allikad (vt järgmine alapeatükk) ning mis kajastub ka Uues Testamendis (vt näit Jeesuse tähendamissõna suurest pidusöögist Lk 14:15–24, samuti nt Lk 13:29). Leviatani liha söögiks andmine, millest räägib Ps 74, on siin laiendatud ka Behemotile ning seostatud messiaanliku banketi motiiviga. "Aabrahami apokalüpsis" ja "Jaakobi redel", mis räägivad vaid Leviatanist, kujutavad teda kosmoloogilises rollis. Selle traditsiooni kohaselt on koletisel selge seos maailma teljega (*axis mundi*) – müütilise maailma keskpunktis oleva teljega, mille ümber paigutuvad maailma erinevad osad, sealhulgas taevad ja planeetide sfäärid. Nagu on näidanud Mircea Eliade, on kujutus maailma keskmest erinevates variatsioonides tuntud rahvusvaheliselt ning seda kohtab paljudes ka ajaliselt ja ruumiliselt üksteisest kaugetes kultuurides (Eliade 2017: 429–433). Kui pseudoepigraafilises kirjanduses arendatakse ühest küljest edasi juba Piiblis leiduvaid motiive (vt eespool: Behemoti ja Leviatani loomine koos "suurte mereelanikega", Behemoti seos mägedega, mille aluseks on Ps 50:10b, kus esineb väljend "kariloomad (בהמה) tuhande mäe peal" ja Ii 40:20, kus öeldakse, et mäed varustavad Behemoti toiduga, Leviatani jätkuv seos merega, Jumala võitlus Leviataniga, Leviatani võitmine kui eshatoloogiline sündmus, Leviatani tapmine ning ta liha söömine), ilmuvad siin ka uued motiivid, mida Piiblis ei leidu. Nendeks on Behemoti ja Leviatani lahutamine teineteisest, mille aluseks on kindlasti mere ja kuiva maa lahutamine 1Ms loomisloos, Leviatani liha andmine valitutele/õigetele on modifikatsioon 74. psalmis leiduvast motiivist, mille kohaselt tema liha antakse süüa "meresõitjale rahvale" või kõrbelanikele/körbeloomadadele (vt eespool), Behemoti ja Leviatani erinev sugu, Leviatanite esinemine mitmuses, kuid mis kõige olulisem, Leviatani seos kosmilise maailmakorraga. Piiblis seda mõtet eksplitsiitselt ei väljendata, kuid implitsiitselt

võib selle sealt tuletada, kuna loomiseelne kaos, mida esindab ulgumeri juba 1Ms loomisloos (vt 1Ms 1:2), on korrastatud maailma vastandi, ürgalgse kaose kehastus ning seega eksisteerib kaudne side Leviatani ja maailmakorra vahel. Piiblis puudub ka idee hävingust, mille põhjustab Leviatan (mistõttu Jumal peabki ta võitma), kuid arvestades Leviatani rolli kaost kehastava ulguveega on seegi implitsiitselt Piiblist tuletatav (Jumal kaitseb maailma kaose jõudude, sh mere eest, millele ta on seadnud piirid: vt nt Ii 38:8–11, Õp 8:29, Ps 104:6–9).³⁵ “Aabrahami apokalüpsises” on esmakordselt toodud välja ka Leviatani positiivne side maailmakorraga – Ap Aabr 21:4 kirjelduses näib kogu kosmos toetuvat Leviatani seljale. Viimast aspekti on arendatud edasi rabiinlikus traditsioonis, mida vaatleme järgnevalt.

3. BEHEMOT JA LEVIATAN RABIINLIKUS KIRJANDUSES

Behemot ja Leviatan ja esinevad nii koos kui eraldi sageli ka rabiinlikus kirjanduses.³⁶ William K. Whitney jaotab need tekstid järgmiselt:

Esimene rühm hõlmab eri ajastutest ja allikatest pärinevaid tekste, mis käsitlevad nende kahe olendi meeletut söögiisu ja janu. Teine kujutab Leviatani (ja võib-olla ka Behemoti) kohta kosmilises korras. Kõige ulatuslikum materjal kuulub kolmandasse rühma, mis käsitleb nende kahe olendi rolli viimseil päevil, eshatoloogilises võitluses ja messiaanlikul pidusöömaajal. (Whitney 2006: 98)

Järgnevalt vaatame neid kolme teemat käsitlevaid tekste lähemalt.

3.1. Behemoti ja Leviatani isu ja janu

Mitmes juudi tekstis rõhutatakse Leviatani suurt janu. Nii küsib 3. Baaruki raamatus raamatu nimategelane ingli käest, kui suur on mao ehk Leviatani kõht, millele ingel vastas, et “tema kõht on põrgu” ning et see on nii suur, kui kaugele kolmsada meest suudab visata koormat. See seletab, miks Leviatan suudab juua ühe küünra jagu vett merest (3. Baaruk 5:1–3). Babüloonia Tal-mudis, traktaadis “Baba Batra”, räägitakse sellest, et Jordani jõgi saab alguse Panease koobastest, läbib Sibkayi ja Tiberiase järve ning voolab edasi suurde merre, kust ta jätkab teed, kuni paiskub Leviatani suhu (b. Baba Batra 74b).

Kommeteerides viimast teksti, ütleb Sneed, et tegemist on tannaiitliku tekstiga ajavahemikust 10–220 pKr, mis põhineb Iiobi raamatu 40:23–l (“... on tugev jõgi, ta ei page, tunneb end kindlalt, kui see murrab ta suhu”). Kaks rabi arutlevad selle üle, kas Jordan voolab Leviatani või Behemoti suhu, kuna Ii 40:23 öeldakse, et jõgi voolab suhu, Behemoti kohta; teine neist pakub lahenduseks sünteesi. Huvitaval kombel, kui eelnevas traditsioonis keeldub merevürst vee neelamisest, siis Leviatan seda siin just teeb.

On ka mitmeid tekste, mis keskenduvad Leviatani asemel Behemotile ja rõhutavad tema suurt kasvu ning nälga ja janu. Nii öeldakse teoses “Pirkê de-Rabbi Eliezer”, et kuuendal päeval tõi Jumal maa seest esile looma (Behemoti), kes lebab tuhandel künkal ning et ta joob Jordani vett, mis ümbritseb kogu maad (Pirke R. El. 11:1–5, vt Börmer-Klein 2004). Teoses Midraš “Bamidbar Rabba” ütleb Jumal, et ta on loonud looma, keda ükski inimene ei suuda küllaldaselt toita. See loom on Behemot, kes puhkab tuhandel künkal. Iga päev kasvatavad need künkad tema jaoks loomi, keda ta sööb ning ta joob Jordani jõe vett, neelates alla ühe lonksuga vee, mis voolab Jordanist läbi kuue kuuga (Midraš Bamidbar Rabba 21:18). Nagu ütleb Sneed, põhineb pärimus küngastest kui Behemoti eluapiagast psalmil 50:10 (Sneed 2022: 132), kus on juttu kariloomadest “tuhandeil mägedel”, kes kuuluvad (nagu metsloomadki) Jumalale.

3.2. Leviatani koht kosmilises korras

Whitney analüüsib mitmeid 8.–12. sajandist pärit juudi tekste, mis esitavad maailmatelje (*axis mundi*) traditsiooni kolme variatsiooni. Need on:

1. Leviatan ise on maailmatelg;
2. Leviatan moodustab maailmaruumi ümbritseva kosmilise ringi (*circuitus mundi*);
3. Leviatan on alus, millele maailmatelg toetub (Whitney 2006: 118).

Ettekujutus Leviatanist kui madudest, kes ümbritseb universumit, haakub uroborose – oma saba sööva mao – kujundiga, mis on universaalne ja sageli maagiline sümbol. Selle mõte sobib hästi ka Egiptuse hiidmao Apophisega, kes püüab neelata päikest selle öisel teekonnal allilma. Samuti seostub see heebrea ettekujutusega ürgvetest (יָם [yām], נָהָר [nāhār], תְּהוֹם [təhôm]), mis ümbritsevad maailma. Need veed kehastavad küll kaost ja korratust, ent samas on just neist maailm loodud – nad on potentsiaalselt stabiilne alus, millest universum esile tõuseb. Sneed näeb selles ambivalentset sümbolit:

Ja just seda ootamegi koletistelt: nad kannavad endas nii loomise ja võimalikkuse kui ka hävingu algeid. Nad võivad sama hästi piire kindlustada kui neid lammutada. (Sneed 2022: 163)

Mitmetes gaoni ajastu (590–1050 pKr) juudi tekstides omistatakse Leviatanile kosmoloogiline tähendus. Neist varaseim, *Pirke de-Rabbi Eliezer*’i 9. peatükk (u 8. sajand), kirjeldab maailma loomise kontekstis Leviatanit (kelle kohta kasutatakse väljendit נָחָשׁ בָּרִיָּה – nāhāš bāriāh) loomist viiendal loomis-päeval. Jumal lõi ta vetest ning ka looduna on tema asupaik “alumistes vetes”. Tema kahe uime vahel seisab maa keskne ühendustelg הַבְּרִיָּאָה הַתְּתוּנָה – ha-bərī’āh ha-ttîqûn).

Leviatani seostamine maailma teljega selles traditsioonis on Whitney hinnangul kaheplaaneline. Ühest küljest paigutab see seos ta kosmilise korra keskmesse – ta on ainus püsiv ja kindel punkt kaootiliste vete keskel, millele kosmos võib rajatud olla. Teisalt eeldab positsioon maailma telje stabiilse alusena tema paiknemist kosmilise korra äärmistel piirialadel. Leviatani liminaalne roll kosmoses ilmneb *Midraš Aseret Had-dibberot*'i (u 10. sajand pKr) sisesejuhatavas osas, kus öeldakse, et Jumala loodud maailma ümbritseb meri ja kogu maailma haaravad enda embusse Leviatani uimed. Leviatani kohta öeldakse seal veel, et ta elab alumistes vetes ja on seal otsekui väike kala suures meres (vt Whitney 2006: 117).

3.3. Behemoti ja Leviatani roll viimseil päevil, eshatoloogilises võitluses ja messiaanlikul pidusöömingul

Nagu eelpool nimetatud juudi pseudoepigraafilistes teostes, saavad Behemot ja Leviatan ühe juudi haggada traditsiooni kohaselt aegade lõpul õigete toiduks suurel pidusöögil, mille korraldab messias (Sneed 2022: 136–137). Vihjeid sellele võib leida juba Babüloonia Talmudis (vt bBaba Batra 75a). Liturgilises traditsioonis leidub ka motiiv Behemoti ja Leviatani omavahelisest võitlusest. Sellest räägitakse hümnis, mis on tuntud nime all *'aqdāmût*, mida loetakse päeval, mil meenutatakse Toora andmist Moosesele [*šābû'ôt*]. Tõenäoliselt on selle aluseks uskumus, et aegade lõpul toimub Jumala kosmiline võitlus Leviatani ja Behemotiga. Nendest viidetest Behemotile saab järeldada kolme asja. Esiteks on ta ürgne olend, maiste loomade kuningas. Teiseks ei ole inimesel võimalik teda alistada. Kolmandaks näib, et Behemot ja Leviatan osalevad mingit laadi kosmilises võitluses, milles Jahve nad mõlemad alistab.

Kokkuvõttes esineb rabiinlikus pärimuses motiiv Behemoti ja Leviatani söömisest messiaanlikul banketil, mille juured peituvad Ps 74:14a, kus räägitakse Leviatani liha söömisest. Kuigi juba pseudoepigraafilises “Aabrahami apokalüpsises” on Leviatanil kosmoloogiline funktsioon (vt eespool), tuleb see rabiinlikus kirjanduses, kus Leviatan seostub maailma teljega, esile veelgi tugevamalt (vt eespool). Uute teemadena lisanduvad rabiinlikus pärimuses Behemoti ja Leviatani tohutu isu ja janu, mis on tuletatud nende hiiglaslikest mõõtmetest ning kahe ürgeluka omavaheline võitlus, mis asendab pseudoepigraafilises kirjanduses leiduva motiivi Jumala võitlusest Behemoti ja Leviataniga. Erinevalt pseudoepigraafilisest pärimusest asenduvad rabiinlikus pärimuses ürgolendite deemonlikud jooned positiivsete joontega (Behemot ja Leviatan kui toit õigetele; Leviatani roll kosmilise korra tagajana). Ent varakristlikus pärimuses ilmuvad need deemonlikud jooned välja uuesti ja tugevnevad.

4. BEHEMOT JA LEVIATAN VARAKRISTLIKUS PÄRIMUSES

Nii nagu juudi traditsioonis, esinevad Behemot ja Leviatan korduvalt kristlikus kirjanduses. Allpool uurime neid kahte olendit Uues Testamendis ja varases kristlikus kirjanduses.

4.1. Johannese ilmutusraamat

Ilm 13:1–8 ja 11–13 kirjeldab nägija Johannes olendeid, kelles paljud uurijad on arvanud end ära tundvat Behemoti ja Leviatani:

Ma nägin merest üles tulevat metsalist, kellel oli seitse pead ja kümme sarve, ning ta sarvede peal kümme peaehet, ning ta peade peal olid jumalateotuse nimed. Ja metsaline, keda ma nägin, oli pantri sarnane ning ta jalad olid otsekui karul ning ta suu oli nagu lõvi suu. Lohe andis temale oma väe ja oma trooni ja suure meelevalla. Üks ta peadest oli nagu surmavalt haavatud, ent tema surmahaav paranes. Kogu ilmamaa oli imestunud, käies metsalise järel, ning nad kummardasid lohet, et ta metsalisele oli andnud meelevalla, ning nad kummardasid metsalist ja ütlesid: "Kes on metsalise sarnane ja kes suudab temaga sõdida?" Talle anti suu rääkida suuri asju ja teotada Jumalat ning talle anti meelevall tegutseda nelikümmend ja kaks kuud. Ja ta avas oma suu Jumala teotamiseks, et teotada tema nime ja tema telki – neid, kes viibivad taevas. Talle anti voli pidada sõda pühadega ja neid võita, ning talle anti meelevall iga suguharu ja rahva ja keele ja paganahõimu üle. Teda hakkasid kummardama kõik, kes ilmamaal elavad, kelle nime ei ole maailma rajamisest saadik kirjutatud tapetud Talle eluraamatusse. [---] Ma nägin maast üles tulevat teist metsalist, sel oli kaks sarve otsekui tallel ning ta rääkis nagu lohe. Ta tegi kõik esimese metsalise meelevallaga tema ees ning ta tegi, et ilmamaa ja need, kes seal elavad, kummardaksid esimest metsalist, kelle surmahaav oli paranenud. Ja ta tegi suuri tunnustähti, nõnda et ta lasi ka tule taevast maa peale maha tulla inimeste silme ees.³⁷

Esimene metsaline ilmub Johannese ilmutusraamatus kujul, mis on oma olemuselt draakonlik (Ilm 12:3): tal on kümme sarve ja seitse pead. Tema kujutis ühendab endas Taanieli raamatu (7:4–6) kolme esimese metsalise – lõvi, karu ja pantri – iseloomulikke tunnusjooni. Antud metsalisele omistatud võim ja autoriteet ei ole talle kaasasündinud, vaid need on talle antud lohe poolt – sellelt, kes seisab vastamisi messiaanliku lapse ja tema ema, st lunastusloo kesksete tegelastega. Kohtumine selle metsalisega tähendab seega kohtumist lohe kui apokalüptilise vastase esindajaga. Mõlema metsalise – merest ja maast tõusva – taga seisavad kaose müütilised jõud: Leviatan, kelle asupaik

on meri (Ilm 13:1–18, 11–13; vt Js 27:1; 1 Eenok 60:7; 4 Esra 6:52), ja Behemot, kelle valitsusalaks on maa (1 Eenok 60:8; 4 Esra 6:51). Need kujundid ilmuvad taas messiaanlikul ajal, nagu nägime 2 Baaruki 29:4. Traugott Holtzi tõlgenduse kohaselt ei konstrueeri Johannese ilmutusraamat suletud või terviklikku müüti, vaid rakendab pigem varasematest müüditraditsioonidest pärinevaid metafoore, et väljendada ja tõlgendada omaenda ajaloolis-kogemuslikku tegelikkust. Metsaliste kirjeldused ühendavad seeläbi piibellikke, müütilisi ja ajaloolisi jooni, mis moodustavad hübriidsed, raskesti määratletavad kujundid. Just nende määratlematus ja kujutlusvõimele kättesaamatus annab neile tugeva numinoosse ning ähvardava mõõtme (Holtz 2008: 96–97).

Sneed oletab, ka et Ilm 12:1–17 leiduva lohekuju taga peitub Leviatan. Käesoleva artikli autori hinnangul on aga lohe samastamine Leviataniga selles kontekstis vaid osaliselt põhjendatud. Lohe kujus on äratuntavad ka nn patulangemisloo (1Ms 3) mao tunnused. Viimast on juba Saalomoni tarkusraamatus (2:23–24) samastatud saatanaga. Lisaks on uurijad osutanud erinevatele välismõjudele (Egiptuse, Kreeka [Python], India jt traditsioonid), ning selles osas tuleb nõustuda Van der Kampi arusaamaga, kelle sõnul: “see lugu ei pärine ühest konkreetsest müüdist, vaid järgib mütoloogilist struktuuri – müüti naisest, lapsest ja lohest –, mis on tuntud kogu muistses maailmas” (Sneed 2022: 96). Siiski on Ilmutusraamatu 12:1–17 visioonis kaks aspekti, mis haakuvad hästi Leviatani kujuga: (1) nägemuse eshatoloogiline kontekst ning (2) veevool, mis purskub lohe suust (Ilm 12:15), vastates sisuliselt rabiinlikes tekstides leiduvale Leviatani kujutamisele.

Kõige silmatorkavam erinevus juudi traditsiooni ja Ilmutusraamatu vahel seisneb selles, et Ilmutusraamatus ei mainita Leviatanit ega Behemotit nimeiliselt ning mõlemad on täielikult demoniseeritud. Sneedi hinnangul iseloomustab just kahe metsalise demoniseerimine nende kristlikku kujutamisi. Selle tendentsi juured ulatuvad Septuagintasse (LXX), kus Leviatan tõlgiti sõnaga δράκων [drakōn]. Ent see asjaolu üksi ei selgita demoniseerimist – kreeka mütoloogias ei ole draakonid tingimata kurjad olendid. Kindlasti on see suundumus saanud mõjutusi Leviatani samastamisest paradiisiaia maoga, keda on omakorda samastatud saatanaga. Ent Leviatani ja Behemoti deemonliku iseloomu sügavamad juured ei pärine siiski Septuagintast, vaid Heebrea Piiblist – mitte Iiobi raamatust, mis annab neist kõige põhjalikuma kirjelduse (vt eespool), vaid Js 27:1 ja Ps 74:12–19, kus Leviatan esineb Jumala vastasena. Kristlikus traditsioonis on Leviatan kui Jumala vastane, kreeka mütoloogia kurjad draakonid, paradiisiaia madu ja saatan sulandunud üheks kurjuse kehastuseks.

4.2. Origenes, Nyssa Gregorios, Philippos Presbüter ja Jeruusalemma Kyrillos

Origenes (u 185–254 pKr) näib samastavat nii Behemoti kui ka Leviatani draakoniga, mida ta käsitleb saatana sümbolina. Kommenteerides LXX Iiobi 40:14

(= MT 40:19) (“See on Issanda loomingu algus, loodud selleks, et tema inglid teda pilkaksid”) ning seostades seda Johannese evangeeliumi 1:1-ga, väidab Origenes, et saatana oli esimene kehaline olend, kelle Jumal lõi (Sneed 2022: 98). Ta väidab, et draakon vääriskem kui keegi teine aheldamist materiat ja keha külge, kuna ta oli “langenud puhtast elust” (Origenes 1989: 53). Siin on tegemist kujutlusega saatana langemisest taevast, hingede algsest eemaldumisest Jumalast, mille käigus kurat langes kõige sügavamale. Ilmselt reageerides kaasaegsetele teooriatele, mis väitsid, et kurat on loomu poolest loodamatu, tõlgendab Origenes seda salmi “kirjeldusena kuradi langemisest enne loomist materiatavast eksistentsist, mis muutis vältimatuks esimese füüsilise keha vormimise – keha, mida inglid seejärel pilkasid...” (Sneed 2022: 98–99). Origenes on aga ka üks esimesi kristlikke autoreid, kes samastab Behemoti ja Leviatani hereetikutega. Nad on Markioni ja gnostikutest “hereetikute” Basilidese ja Valentinose sümboliks (Simonetti & Conti 2006: 215–216; Sneed 2022: 117). See on hea näide sellest, kuidas demonlikke kujusid Piiblist on rakendatud hereesiavastase poleemika teenistusse. Leviatan ilmub aga Origenese teostes ka seotuna Kristusega. Ta tõlgendas Iiobi 3:8b (“tema, kes on valmis taltsutama suure merekoletise”) viitena Kristusele. Origenes samastas merekoletise surmaga, kes neelab Kristuse, kuid keda Kristus omakorda võidab. Iiobi 40:24–25 kirjeldust Leviatani taltsutamisest mõistis Origenes kui Kristuse võitu kuradi üle, keda ta nimetas mässajaks või põgenikuks. See viitab LXX tõlkele, milles Iiobi 26:13 “väänlev madu” või “põgenev madu” on tõlgitud kui “mässuline draakon”, kusjuures LXX lisab siia sõna “mässuline” (ἀποστάτης – apostatēs) (Sneed 2022: 107).

Nagu Origenes, nii samastasid ka Nyssa Gregorios (u334–394) ja presbüter Philippus (5. sajand) Leviatani kuradiga ning nägid Leviatani alistamises Kristuse võitu kuradi üle (Sneed 2022: 108–109). Seevastu Jeruusalemma Kyrillos (315–387) peab Leviatani surma sümboliks. Selle ohu kõrvaldamiseks laskus Jeesus Jordanisse, sisenedes koletise – surma – suhu, ning võitis teda, neelates surma alla. Samal kombel osalevad kristlased ristimise kaudu selle koletise võitmises (Kateheetilised loengud, 3.11–12, vt Cyrillus 1966: 164–168). Jeruusalemma Kyrillose väide, et Kristus sisenes Leviataniga samastatud surma suhu, viitab aga ühele huvitavale pärimuskompleksile, mille juured peituvad juudi pseudoepigraafilises kirjanduses, kus Leviatani kõhtu samastakse põrguga (=surmavallaga) (3. Baaruki rmt, vt eespool). Selle pärimuskompleksiga haakub ka Jeesuse hauda ja eriti surmavalda minek, mille aluseks on Uues Testamendis leiduv pärimus Jeesuse allilma minekust, kus ta jutlustas surnutele evangeeliumi (1Pt). Mt 12:40 öeldakse: “...sest otsekui Joona oli merekoletise kõhus kolm päeva ja kolm ööd, nõnda peab ka Inimese Poeg olema maa põues kolm päeva ja kolm ööd.” Siin samastakse Jeesuse haud või surmavald (kr Ἀδης – Hādēs), kus Jeesus enne oma ülestõusmist viibis ja 1Pt 3 järgi ka seal olevatele surnutele evangeeliumi kuulutas, merekoletise kõhuga, kus oli kolm päeva viibinud prohvet Joona. Nagu juba eelpool öeldud, on tähelepanuväärne,

et Septuagintas on ka Joona allaneelanud merekoletise (Jn 2:1) kohta kasutatud sõna κῆτος, millega Ii 3:8 on tõlgitud nimi Leviatan. Siit joonistub välja motiivide kompleks, mis seostab surma, haua, allilma ja koletise kõhus viibimise. Selle juurde tuleme tagasi järgmises alapeatükis.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kristlikus tõlgenduses ilmuvad taas nähtavale Behemoti ja Leviatani demonlikud jooned, mis rabiinlikus pärimuses peaaegu puudusid ning need muutuvad veelgi tugevamateks kui me nägime seda mõningates pseudoepigraafilistes tekstides. Uute motiividenal lisanduvad kristlikel autoritel Leviatani ja Behemoti samastamine saatana või tema käsilastega, hereetikutega ja surmaga. Kujuneva enamuskiriku kristlikel autoritel Behemoti ja Leviatani positiivset kosmoloogilist tähendust ei leidu. Küll kohatab seda ka gnostilises pärimuses, mida vaatleme viimasena.

5. BEHEMOT JA LEVIATAN GNOSTILISES PÄRIMUSES

Kuigi praegu on palju teadlasi, kes mitte ainult ei väldi mõistet *gnostitsism*, vaid kahtlevad ka selles, kas erinevate gnostilisteks nimetatud tekstide sisu vahel üldse midagi ühist leidub (vt Williams 1996; King 2003; Lundhaug & Jenott 2015; Dundenberg 2008; Lewis 2013; Linjamaa 2019), on käesoleva artikli autor siiski seisukohal, et gnostitsismist võib jätkuvalt rääkida kui kõikehõlmavast nähtusest ning et neid tekste seovad mitmed ühised ideed ja teemad (Lahe 2012a: 40–49; Lahe 2012b: 370–375). ‘Klassikaliste gnostiliste’ ehk ‘setiaanlike’ ja valentiniaanlike tekstide vahel on mitmeid sisulisi seoseid (Turner 2001; Schenke 2012ab; Burns 2014; Marksches & Thomassen 2020; Thomassen 2021), samuti ‘setiaanlike’ ja manihheistlike tekstide vahel. Paljudel koptikeelsetel gnostilistel tekstidel on samuti sisulisi seoseid mandalaste tekstidega (Rudolph 1975: 191–216). Üldiselt tunnistatakse, et piibliteemadel ja –tegelaatel on gnostilises traditsioonis väga oluline roll (vt Tröger 1973; Tröger 1980; Luttikhuizen 1998: 108–120; Luttikhuizen 2000: 140–155; Luttikhuizen 1997: 87–101; Luttikhuizen 2006; Lahe 2012b). On vaid väike hulk tekste, milles sellised teemad ja tegelased puuduvad (vt Turner 2001). Järgnevalt uurime Behemoti ja Leviatani kui kahe piiblitegelase kujusid gnostilises traditsioonis.

5.1. Ofiitide diagramm

Umbes aastatel 160–180 pKr³⁸ kirjutas kristluse paganlik vastane platoonik Kelsos traktaadi pealkirjaga “*Tōeline õpetus*” (Ἀληθὴς Λόγος – Alēthēs Logos) mis on säilinud üksnes Origenese vastuväidete kaudu teoses “*Contra Celsum*” (VI, 24–38).³⁹ Selles traktaadis kirjeldas Kelsos üht ‘kristlikku’ diagrammi – joonist, mis kujutas universumi kaarti ringide kujul. Alates Johann Lorenz von Mosheimi teosest “*Versuch einer unpartheiischen und gründlichen Ketzer-geschichte*” (1746) on seda diagrammi nimetatud ‘ofiitide diagrammiks’ (vt Marksches 2009: 117). Diagramm ise ei ole säilinud, kuid kaks meieni jõudnud kirjeldust võimaldavad selle rekonstrueerimist.⁴⁰ Diagramm võis olla

graveeritud kivile või puidule, kuid see võis olla ka joonistatud papüürusele, sarnaselt paljudele ideogrammidele Jeu raamatutes Bruce'i koodeksis (Rasimus 2009: 16; vt ideogrammide kohta ka Marksches 2009: 146–154; Evans 2015: 81–93).⁴¹

Ofiitide diagramm koosnes taevaste ja taevaüleste piirkondade kaardist ning kujutas kosmilisi sfääre ja nende valitsejaid (Welburn 1981: 263). Sellega kaasnesid seitsme planeedi arhondi nimed ja kirjeldused ning paroolid, mida oli vaja nende juurest möödumiseks. See võis toimida hinge rännaku abivahendina erinevate piirkondade kaudu – kas pärast surma toimuval tõusmisel või meditatiivsel teekonnal juba selles elus (Evans 2015: 80). Arvatavasti pidid selle diagrammi kasutajad meelde jätma kindlad paroolid, mida esitada loomakujulistele taevavärvade valvuritele hinge teekonnal Isa ja Poja jumalikku valdkonda (Rasimus 2009: 15). Meditatiivset tõusmist saatis 'pitseerimine' ehk võidmine, mis võis olla seotud ka surivoodirituaali või initsiatsioonitalitusega (Evans 2015: 80). Origenes kirjeldab diagrammi järgmiselt:

Selles diagrammis oli kujutatud kümme ringi, mis olid üksteisest eraldatud, kuid ühendatud üheainsa ringiga, mida nimetati kõigi asjade hinge ja mille nimeks oli 'Leviaatan'. Selle Levიაatani kohta ütlevad juudi pühakirjad – mida iganes nad selle väljendiga ka ei mõtleks –, et Jumal lõi selle mängimiseks; sest Psalmides seisab: 'Tarkuses oled Sa kõik teinud: maa on täis Sinu looduid; nõndasamuti see suur ja lai meri. Seal liiguvad laevad; väikesed loomad koos suurtega; seal on see lohemadu, kelle Sa oled loonud seal mängima.' Heebreakeelses tekstis seisab sõna 'Leviaatan' lohemao asemel. See jumalatu diagramm aga väitis Levიაatani kohta – keda psalmist nii selgelt halvustab –, et ta on hing, mis on rännanud läbi kõige oleva! Me märkasime selles diagrammis ka olendit nimega 'Behemot', kes oli paigutatud justkui kõige madalama ringi alla. Selle neetud diagrammi looja oli kirjutanud Leviatani nime nii seda ümbritsevale ringile kui ka keskpunkti, paigutades nime kahte eri kohta. (Origenes, Celsuse vastu, 6:25)

Et Leviatanit ja Behemoti peetakse samaseks, ei tohiks olla kuigi üllatav. Esiteks seostatakse neid tihedalt mitmetes eelpool käsitletud piibli- ja pseudoepigraafilise kirjanduse kirjakohtades (Ii 40–41; 1. Eenoki raamat 60:7–8; 2. Baaruk 29:4; 4. Esra raamat 6:49–52). Teiseks kujutatakse Eirenaiose käsitluses ofiitidest madu tegelasena, kellel on kaks nime – Miikaal ja Samael. Algselt viibis see madu koos maailma looja Ialdabaothiga taevas ja paradiisis ning teda kirjeldati kui vaimu, hinge ja kõige maailmas oleva allikat (*Adversus haereses* 1.30.5). Seda võib võrrelda diagrammil kujutatud Leviataniga kui maailma hingega, mis haarab endasse taevad. Seejärel, Eirenaiose järgi, heideti madu alla alumisse maailma (1.30.8–9), mida võib võrrelda diagrammi Behemotiga,

kes paikneb taevASFääride all. Teisalt võib Behemot aga olla lihtsalt Miikaeli juhitava seitsme loomakujulise demoni koondnimetus, kuna heebrea sõna בְּהֵמוֹת [bəhēmôt] on mitmusevorm sõnast 'loom' või 'elajas' (Rasimus 2009: 17).

Leviatanit kujutatakse siin uroborosena⁴² – oma saba neelava maona –, mis on levinud kujund tähistamaks piiri kosmose ja selle taga oleva, maailmahinge või aja ja igaviku vahel. Uroborose kujundit kasutatakse nii antiikaja maagias kui ka gnostilises traditsioonis – näiteks *Pistis Sophias* (raamatud 3 ja 4)⁴³ ning Epiphaniose käsitluses 'libertinistlikest gnostikutest' (*Panarion* 26) (Rasimus 2009: 68). Hans Leisegang tõlgendab teda kui maailmade vahelist piiri:

Siin on see [st Leviatan] maailmamadu, [---], kes ümbritseb meeltemaailma ja sulgeb selle valgusmaailma eest, mis on ühtaegu nii vaimu kui vaimude maailm ning mida ümbritsevad Jumal ja tema Poeg. (Leisegang 1985: 20)

Kuigi Hans Leisegang tõlgendas juba Vana Testamendi Leviatanit kui 'kurja maailmavaimu', ei viita diagramm sellele, et Leviatan oleks siin olnud kurjuse kehastus. Leviatanit samastatakse uroborosega, kuid uroboros ei ole kuri vaim; pigem on see, nagu Leisegang ise märgib, 'kogu saamise ringkäigu sümbol, mis kujutab endast ühe avanemist kõigele ning universumi tagasi-pöördumist ühtsusse' (Leisegang 1985: 111). Rasimuse arvates on diagrammide maosümboolika peaaegu täielikult tuletatud juudi-kristlikust traditsioonist. Ainuke kujund, mis ei pärine Piiblist, on uroboros – kuid ka see on saanud piibelliku nime: Leviatan (Rasimus 2009: 69). Andrew J. Welburn näeb tihedaid paralleele diagrammi ja kabalistliku maailmakäsitluse vahel ning leiab, et see kinnitab, et ofiidide puhul oleme väga lähedal juudi esoteerilistele õpetustele. Tema hinnangul võib sellest järeldada, et ofiitlik gnostitsism tekkis keskkonnas, mis oli läbi imbunud juudi esoteerikast, mille see omaks võttis ja mida see kohandas vastavalt oma dualistlikule raamistikule (Welburn 1981: 278).

On kindel, et Leviatani taust ofiidide diagrammis põhineb arusaamal Leviatanist kui maailma ümbritsevast kosmilisest ringist, nagu seda kinnitab juudi traditsioon (vt eespool). Ei ole võimalik tõestada, et Leviatan ja Behemot diagrammis oleksid demonlikud olendid, nagu Leviatanit sageli tõlgendatakse kristlikus traditsioonis. Küll aga on kindel, et seda diagrammi kasutanud 'ofiidid' olid kristlikud gnostikud.

5.2. Gnostik Justinuse raamat "Baaruk"

Rooma Hippolytos (surn. u. 235) mainib oma teoses "Kõigi hereesiade kummutamine" ("*Refutatio omnium haeresium*") muu hulgas üht gnostikut nimega Justinus, kes koostas raamatu pealkirjaga "Baaruk" (Ref. V 24). Sellest teosest – mida ta peab kõige jäledamaks kõigist raamatutest, mida ta on lugenud – tsiteerib ta pika lõigu, mis on vaheldumisi tema enda ümberjutustusega.

Nagu märgib Kurt Rudolph, on see “üks originaalsemaid ja tõenäoliselt ka vanimaid gnoosise tunnistusi” (Rudolph 2014: 153). Justinus oli peaaegu kindlasti juudikristlane, kes arendas välja täiesti omanäolise gnostilise süsteemi. Tema kolm kõrgeimat printsiipi olid: Hea, Elohim ja Edem. Hea oli teistest kahest ülem, kuna ainult temal oli etteadmine. Elohim nimetatakse ‘kõigi loodud olendite isaks’ ning ta sarnaneb piibelliku Looja–Jumalaga, nagu juba nimi ise vihjab. Edem on saanud oma nime Eedeni aia, paradiisi järgi (1Ms 2:8–14). Tal on ambivalentne loomus: ta võib kalduda nii hea kui ka kurja poole. Elohim ja Edem ei ole Hea olemasolust teadlikud. Justinuse järgi on seksuaalsus ja sigimine head; tõepoolest, Elohim ja Edem ühinevad, mille tulemusel sünnib kakskümmend neli inglit – kaksteist Isale ja kaksteist Emale kuuluvat. Neid nimetatakse allegooriliselt ‘puudeks’ ning nad moodustavad üheskoos Paradiisi. Isa kolmandat inglit kutsutakse nimega Baaruk (‘Önnistatu’) ja ta samastatakse elupuuga; Ema kolmas ingel on Naas (‘madu’) ning teda samastatakse hea ja kurja tundmise puuga (Van den Broek 2013: 157–158).

Naas on deemonlik figuur. Et ta on 1. Moosese raamatu 3. peatüki madu, ilmneb nii tema seotusest hea ja kurja tundmise puuga kui ka asjaolust, et tema nimi tuleneb heebrea sõnast *נָחָשׁ* [nāḥāš], mis tähendab madu. Justinuse õpetuses esineb ka teisi madusid meenutavaid kujusid. Edemi keha kirjeldatakse nabast üleval kui neitsiliku naise oma, kuid alumine osa on maokujuline (Ref. 5.26.1) – detail, millele Herodotos viitab teoses “Historia” (4.8–10), nagu märgib ka Hippolytos (Ref. 5.5; 5.25.1–26.1). Nagu Naasi, peetakse ka Edemit kurjaks, kuna just tema andis käsu inimkonna piinamiseks. Üks tema inglitest kannab nime Leviatan, kes on tõenäoliselt samuti maokujuline (vrd LXX Js 27:1). Ehkki mitte nii pahatahtlik kui Naas (vt Ref. 5.26.22–23), on Leviatan – nagu ka teised Edemi inglid – seotud ‘kurjuse vooluga’, tuues maailma kurjust ja haigusi (5.26.11–13). Justinuse õpetuse kohaselt on kõik maokujulised olendid kurjad (Rasimus 2009: 87–88). Vastavuses levinud juudi-kristliku traditsiooniga samastatakse madu siin kuradiga (Rasimus 2009: 89).

5.3. Mandalaste kirjandus

Mandalaste kirjanduses esineb Leviatan (manda keeles *Liuiatan*) nii “Ginza Rabbas” kui ka “Johannese raamatus”. Leviathanit peetakse siin samaseks deemoniga nimega Ur, kes on Pimeduse Maailma kuningas. Uri kujutatakse tavaliselt suure ja raevuka lohe või maona. Mandalaste mütoloogias kujutatakse teda erinevates vormides – mõnikord hiiglasliku roomaja või draakonina, teinekord oma saba hammustava maona, nagu teda kujutatakse *skandola* nimelisel talismanil (Aldihisi 2008: 184, vt ka 154, märkus 520). See on *ouroboros*, tsüklilise eksistentsi sümbol – ühe laienemine paljususeks ja paljususe naasmine ühte (Leisegang 1985: 111). Kuigi Egiptuse päritoluga (vt Hornung 2005: 189), oli see sümbol nii gnostilises kirjanduses kui ka Rooma keisririigi aegses maagias laialt levinud. *Parempoolne Ginza* kirjeldab teda olendina, kellel on lõvi pea, lohe keha, kotka tiivad, kilpkonna selg ning koletise käed ja jalad

(GRR 333). Savah Aldihisi juhib tähelepanu sellele, et see mandalaste Pimeduse Kuninga kirjeldus langeb kokku demiurg Ialdabaothi kirjeldusega *Johannese apokrüüfis*; ka Ialdabaothi kohta öeldakse, et ta meenutab lõvi ja madu (Aldihisi 2008: 184). See paralleel väärrib rõhutamist, sest nii mandalaste kirjandus kui ka Nag Hammadist pärinev *Johannese apokrüüf* kuuluvad gnostilisse traditsiooni. Nii Ur kui ka Jaldabaoth on kurjad, deemonlikud olendid – erinevalt uroborosest, kellena Uri on kujutatud manda amulettidel.⁴⁴ Nagu on näidanud Kurt Rudolph, esineb Nag Hammadi gnostiliste tekstide ja mandalaste tekstide vahel palju sisulisi seoseid. Siiski on Rudolphi arvates mandalaste Uri ja *Johannese apokrüüfi* Iadabaothi vahel üks oluline erinevus – Jaldabaoth on ainelise maailma looja, Ur seda ei ole. Maailma looja on mandalaste pärimustes Ptahil, El-Šiddai, El-Rabba, Jorabba või Adonai (vt Rudolph 1965). Kuid Ur/Leviatan on siiski ka mandalastel seotud kosmosega. Ethel Stefana Drower kirjeldab tema positsiooni universumis järgmiselt:

Ur on vägev allilma madu või lohe, kellele aineeline maailm toetub. Temast kõrgemal asuvad seitse ainelist taevavõlvi ja temast allpool pimeduse allilmad. Tal on tuline, leegi sarnane hingus ning tema kõht on vaheldumisi tuli ja jää. Hinged, mis on liiga rüvedad, et läbida Matharatha⁴⁵ kergemad puhastused, tõmmatakse tema kõhtu – nende hulgas ka uskmatud. (Drower 2002: 253, märkus 3)

ATŠ I, paragrahvis 33, nimetatakse Uri koos teiste allilma olenditega, nende seas ka Leviataniga. Mõnikord samastatakse Ur Leviataniga (nagu näiteks *Parempoolse Ginza* 15.5). Leviatanil on oma roll ka mandalaste eshatoloogias. *Parempoolse Ginza* 18. raamatus öeldakse, et “suur Leviatan” vabastatakse aegade lõpus ahelatest. Oma hiiglasliku suuga neelab ta alla “Tibili maa” koos planeetide, sodiaagiolendite, kõigi deemonite ning “kohtus süüdi mõistetud hingedega”, mille järel kõik surevad tema kehas ja tema lehk tõuseb Tibilist. *Johannese raamatus*, 88.11 (99.17), öeldakse, et patune “leiab oma koha Leviatani kehas”. Nii võib leida oma koha Leviatani kehas näiteks mees, kes on naisega vahekorras ja ei pese end pärast seda (*Parempoolne Ginza* 300, 6–7; sama ka “*Johannese raamatus*”, 28: 66–67, 67: 43–44; vt Häberl & McGrath 2020: 135, 303). Leviatani kõht on karistuspaik neile, kes rüvetavad ristimisvett (Drower 1960: 121), kuid sinna satutakse ka teiste kultuslike või õpetuslike üleastumiste pärast (Drower 1960: 275).

Selles maailmas on Leviatan esindatud madude näol. Need, keda madu ründab, “on mandalaste uskumuste kohaselt tähistatud Leviatani märgiga ja saavad Pimeduse osaks” (Drower 1960: 225, 262). Mõte sellest, et maod on kurjuse saadikud, meenutab sarnast arusaama zoroastrismis (Hutter 2018).

Mandalaste käsitlusele Leviatanist võib leida rohkesti paralleele nii iraani, juudi kui kristlikust traditsioonist. Nii meenutab idee Leviatani vabastamisest ahelatest Ilm 21:1–3, kuid sellel leidub paralleele ka Iraani usundilises

traditsioonis. Idee, et Leviatan neelab alla kogu maailma, põhineb kindlasti arusaamal Leviatani suurest näljast ja janust, mis on oluline juudi traditsioonis (vt eespool). Mõtte taga, et demonid ja kurjade inimeste hinged leiavad koha Leviatani kehas, peitub kindlasti arusaam Leviatani kõhust kui allilmast. Isegi Joona loo (Mt 12:40) kristlik tõlgendus on tõenäoliselt seotud just selle arusaamaga. Sellel ideel on paralleelid nii Baaruki raamatus (5:1–13), kus Leviatani kõht on Hades, kui ka Jeruusalemma Kyrillose käsitluses, kus Leviatan sümboliseerib surma. Siin on tegemist eespool viidatud motiivide kompleksiga, mis seostab surma, haa, allilma ja koletise kõhus viibimise. Selle üksikutele osadele leidub küll paralleele erinevate rahvaste folklooris,⁴⁶ ent sel kujul, nagu näeme seda 3. Baaruki raamatus, kristlikus ja gnostilises pärimuses, on see ainulaadne.

Lähtudes eelpool käsitletud tekstidest, võib Leviatani kuju mandalaste kirjanduses võtta kokku järgmiselt:

1. Manda kirjanduses ei leidu traditsioone, kus Leviatanit kujutatakse neutraalsena – ta on alati kuri olend, tihedalt seotud pimeduse kuninga Uriga ning sageli temaga samastatud;
2. Leviathani kuju manda kirjanduses on kindlasti mõjutatud psalmist 24:17–19 ja Jesaja 27:1, kus ta ilmub kaosekoletisena, Jumala vaenlasena, kehastades ulgumerd. Siiski ei ole võimalik tõestada, et mandalased tundsid Vana Testamendi kirjalikus vormis;
3. Kuigi mandalaste Leviatani demonlikud jooned esinevad ka kristlikus traditsioonis, näib, et manda kirjanduses on Leviatani kuju rohkem mõjutatud Vana Testamendi järgsetest juudi traditsioonidest kui kristlikest allikatest;
4. Leviatani roll kurja olendina manda kirjanduses on kooskõlas tema kujutamise ga gnostik Justinose raamatus “Baaruk” (Hippolytos 1986: Ref. V 24) ja manihheistlikus traditsioonis, kus ta ilmub kurja merekoletisena.

5.4. Manihheistlik kirjandus

Leviatan esineb ka manihheistlikus traditsioonis, eeskätt “Hiiglaste raamatus” (“*The Book of Giants*”), mis kuulub maniluse seitsme kanoonilise teose hulka (Reeves 1992). Mani kirjutas selle raamatu süüria keeles ning on kindel, et tema misjonärid viisid selle teksti mitte ainult Partiasse, vaid ka kaugeemale – nagu näitavad Walther Bruno Henningi poolt taas kokku pandud kilud, mis on säilinud mitmes keeles, mida kõneldi Kesk-Aasias (Tardieu 2008: 46).

“Hiiglaste raamat” põhineb juudi apokrüüfilisel tekstil, mis seondub *Genesis* ehk 1. Moosese raamatu pärimusega. See teos pärineb kindlasti ajast enne 2. sajandit eKr (Boccaccini 2005). Mani lõi juudi “Hiiglaste raamatust” uue versiooni, säilitades siiski algsed olukorrad ja tegelased. Mõlemas versioonis sünnitab Shemihaza kaks poega: Ohya (= Ogias) ja Ahya (sogdi variandis

Pat-Sahm). Esimene vendadest võitleb lohe Leviataniga, teine seisab vastamisi Mahawaiga, Virogdadi pojaga. Pahlavi- ja sogdikeelsetes adaptatsioonides, mida tuntakse Turfani fragmentide kaudu, on Shemihaza ja Shahmizadi poegade nimedeks antud Sam ja Nariman – nimed, mis olid iraani kuulajaskonnale aramea nimedest tuntumad.

Nende hiiglaste vägiteod ja lahingud – nii koletistega kui ka omavahel – kulmineeruvad fantastilise gigantomahhiaga, mis lõpeb, nagu ka 1. Eenoki raamatus, inglite neliku (Raafael, Miikael, Gabriel ja Israel) võiduga deemonliku anarhia kaootiliste jõudude üle (Tardieu 2008: 46).

Maniluses ei kujutata Leviatanit rõhutatult kurja olendina, vaid lihtsalt merekoletisena – sarnaselt sellele, kuidas teda esitatakse Vanas Testamendis ja hilisemas pseudoepigraafilises kirjanduses. Siiski viitab Leviatani jumalustamise motiivi taust tõenäoliselt traditsioonile, mille kohaselt Leviatan (ja Behemot) tapetakse Jahve poolt – see pärimus esineb rabiinlikes allikates (vt eespool) ning põhineb Jesaja 27:1 ja Psalm 74:12–19 tekstidel (vt osa I). Maniluse “Hiiglaste raamatus” on aga aktiivseks tegutsejaks mitte Jahve, vaid Ohya (= Ogias).

Kokkuvõtteks võib öelda, et gnostilises traditsioonis esinevad Iiobi raamatus kirjeldatud kaks müütilist looma – Behemot ja Leviatan – koos ainult ühes tekstis – ofiitide diagrammis. Teistes gnostilistes või gnostitsismiga seotud allikates mainitakse vaid Leviatanit. Viimane ilmub mitmesugustes rollides: maiste oludena (ofiitide diagrammis), kurjuse kehastusena (gnostiku Justinuse teoses “Baaruk” ja mandalaste kirjanduses) või merekoletisena (manilaste “Hiiglaste raamatus”). Käsitlus Leviatanist kui maiste olude sümbolist tuleneb pseudoepigraafilisest kirjandusest ning sellele leidub vasteid ka rabiinlikus pärimuses. Leviatani demoniseerimine on omane kristlikule traditsioonile, kus teda samastatakse saatana, draakoni või kurja maoga. Siiski peituvad selle Leviatani negatiivse kuvandi juured lõppkokkuvõttes heebrea Piiblis, kus Leviatanit kujutatakse kaose kehastusena korda loova ja hoidva Jumala Jahve vastasena. Ehkki gnostikud olid kahtlemata tuttavad Iiobi raamatuga, näivad nende arusaamad Leviatanist (ja Behemotist) olevat mõjutatud ennekõike teistest Vana Testamendi tekstidest (nt Ps 74 ja Js 27) ning pseudoepigraafilisest kirjandusest, mitte otseselt Iiobi raamatu tekstist. See rõhutab piiblitegelaste ja -traditsioonide keskset tähendust gnostitsismis – tihti peale mitte Piibli enese vahendusel, vaid läbi juudi ja varakristlike traditsioonide prisma.

Kogu teema kokkuvõtteks võib öelda, et kogu eelpool käsitletud pärimus Behemotist ja Leviatanist tugineb heebrea Piiblile ja selle vanimale kreeka-keelsele tõlkele Septuagintale. Nagu Piibli pärimuses, nii domineerib kahest olendist ka piiblivälises pärimuses Leviatan. Tema seos ulgumere ja kaosega on aluseks tema deemonlikele joontele, mis jäävad rabiinlikus traditsioonis küll ta positiivsete aspektide varju (Leviatan kui maailmatelje kandja või *axis mundi* ise, Leviatan kui toit messiaanlikul banketil), ent muutuvad taas

oluliseks kristlikus ja osaliselt ka gnostilises pärimuses. Nii nagu Leviatani kuju on seotud kogu Vanas Lähis-Idas levinud ulgumerd kehastava koletise motiiviga (Babüloonia Tiamat, Ugariti Jam jt), võib teistelegi Behemoti ja Leviatani pärimuskompleksi kuuluvatele motiividele leida vasteid erinevate rahvaste folkloorist, kuid sel kujul, nagu me nägime seda kompleksi juudi, kristlikus ja gnostilises traditsioonis, on meil tegemist ainulaadse motiividekompleksiga, mida tuleb näha eeskätt heebrea Piibli tõlgenduste ja seega Vana Testamendi retseptsiooniloo valguses.

TÄNUSÕNAD

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG938).

KOMMENTAARID

- 1 Siin ja järgnevalt tsiteeritud Urmas Nõmmiku tõlkes.
- 2 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "teinud" (Nõmmik 2013: 123, märkus 246).
- 3 Tõlkija märkus: s.t ülemaks (Nõmmik 2013: 123, märkus 247).
- 4 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "naeravad" (Nõmmik 2013: 123, märkus 248).
- 5 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "puurib" (Nõmmik 2013: 123, märkus 249).
- 6 Siin ja edaspidi järgitakse akadeemilisi transkriptsioonireegleid, mis on antud TÜ usuteaduskonna kodulehel (https://usuteaduskond.ut.ee/sites/default/files/inline-files/heebrea_transkriptsioonireeglid.pdf).
- 7 Hartley arvab, et Behemot võib olla ka pühvel (Hartley 1988: 524). Seda arvamust toetab Sneed (2022: 85). R. F. Hutchinson pakub oma 1873. aasta kommentaaris, et Behemot on elevant. Pierre de Lancre ütleb oma raamatus "Nõidade muutlikkusest", et Behemot on "koletislik loom, kes võib end maskeerida koeraks, elevantiks, rebaseks või hundiks" (Vicchio 2020: 278). Veel arvamusi: vaal (Hutchinson, William Cowles, Penn-Lewis) (Vicchio 2020: 290).
- 8 Behemoti samastamine jõehobuga (*Hippopotamus amphibius*) on teaduses laialdaselt levinud arusaam alates Samuel Bochartist (1663) (Witte 2021: 656–657).
- 9 Ka Naphtali H. Tur-Sinai (1957: 557–558) on väitnud, et Behemot ei ole päris loom, vaid müütiline tegelane.
- 10 Ka Kang väljendab seda seisukohta: "Siin ei esine jõehobu Jumala vaenlasena, vaid müütilise loomana Jumala valitsusalas. Behemoti ei kujutata siin kaosejõuna, vaid Jumala algse loomingu osana, mis on ohtlik vaid inimmaailmale (Ii 40:19)" (Kang 2017: 167–168).
- 11 Tsiteeritud Urmas Nõmmiku tõlkes (vt Nõmmik 2013).
- 12 Stith Thompsoni folkloorimotiivide indeksis esineb see motiiv märksõna all "Sun swallowed by monster" tähistuse all H11.1. Analoogiline motiiv esineb seal ka seoses Kuuga ("Moon swallowed by monster", H11.2. Vt Thompson 2016 (https://ia600301.us.archive.org/18/items/Thompson2016MotifIndex/Thompson_2016_Motif-Index.pdf?utm_source=chatgpt.com – 17.07.2025)).
- 13 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "kaananlaste" (Nõmmik 2013: 124, märkus 251).
- 14 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "täidad" (Nõmmik 2013: 124, märkus 252).
- 15 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "uksed" (Nõmmik 2013: 124, märkus 254).
- 16 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "kilpide" (Nõmmik 2013: 124, märkus 255).
- 17 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "vennasse" (Nõmmik 2013: 125, märkus 256).
- 18 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "vangistatud" (Nõmmik 2013: 125, märkus 127).
- 19 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "lähevad" (Nõmmik 2013: 125, märkus 258).

- 20 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "vibu poeg" ehk nool (Nõmmik 2013: 125, märkus 259).
- 21 Tõlkija märkus: sõna-sõnalt "muutuvad talle" (Nõmmik 2013: 125, märkus 260).
- 22 Juba Thor-Helle tõlgib teda krokodilliks, kuigi 41. ptk pealkirjas mainib ka nime Leviatan ("Missugune se Lewiatan ehk krokodil on").
- 23 Tsiteeritud Hillar Põllu, Uku Masingu ja Kalle Kasemaa tõlkes (vt Paul & Masing et al. 1989).
- 24 Viidatud hilisemates tekstides on ta seitsmepäine. Seitsmepäine on merekoletis Tannin ka Ugariti tekstis 67:3. Ka ühel Mesopotaamiast leitud silindril on kujutatud seitsmepäist kolektist, keda ründavad jumalad (Dahood 1968: 206).
- 25 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses teaduses levinud vaateviis, mis otsis kõigi oluliste ideede ja kultuurinähtuste päritolu Mesopotaamiast.
- 26 See erinevus kajastub ka eestikeelsetes piiblitõlgetes. 1997. aasta tõlkes (www.piibel.net) on liha saajad tõlgitud meresõitjaks rahvaks, samuti on selle tõlkinud Põld, Masing ja Kasemaa. Enn Kivimur (2013) on nad tõlkinud kõrbeasukateks ja Vello Salo kõrbekoorteks (Salo & Hirv 2009). Artur Weiser tõlgib nad seevastu kõrbeloomadeks (*Wüstentiere*) (Weiser 1979: 352), Mitchell Dahood aga kõrbehõimudeks (*desert tribes*) (Dahood 1968: 199).
- 27 Tsiteeritud Hillar Põllu, Uku Masingu ja Kalle Kasemaa tõlkes (vt Paul & Masing et al. 1989).
- 28 Neilt jumaliku loomuse võtmine ei tähenda siiski, et neid ei võidud ka Vanas Testamendis kujutada elusolenditena. Nii ütleb Urmas Nõmmik, et 1Ms 1:14–18 on päike ja kuu taandatud valgustamise ja kalendri funktsiooniga elusolenditeks (Nõmmik 2009: 15).
- 29 Tsiteeritud 1997. aasta piiblitõlke järgi.
- 30 Enamasti dateeritakse apokalüpsis hellenismiajastusse (Wildberger 1978: 1004).
- 31 Hea ülevaate juudi pseudoepigraafilisest kirjandusest annab Kaiser 2000.
- 32 Selle aluseks on 1Ms loomislugu, milles Jumal annab nimed oma loodud asjadele ("Jumal nimetas valguse päevaks ja pimeduse ta nimetas ööks" – 1Ms 1:5; "Jumal nimetas laotuse taevaks" – 1Ms 1:8 jne). Loomadele annab seevastu nimed inimene (1Ms 2:19–20).
- 33 Uurijatele on mõistatuseks, kes on Falkon. Horace G. Lunt kommenteerib: "Salapärase (k)falko-nagarailu(ya) salmis 5:15 peab olema kuidagi seotud "seadusetu Falkoniga"; vt 6:13. Võib-olla pakub seos Leviataniga siinkohal vihjet. Jesaja 27:1-s kirjeldatakse Leviatanit kui "väänlevat madu", heebrea keeles נָחָשׁ שָׂרָפָה [nāḥāš šāṣāṣ]. See ebatavaline epiteet võidi võtta pärisnimeks ning kirjutada kreeka keeles – kaotades algse *ain'i* – *kalthon*. Mehaaniline tähtede ümberpaigutus annaks tulemuseks Thalkon, ning kirillitsas aset leidnud ida-slaavi segadus tähtede *theta* ja *phi* vahel annaks kujuks "Falkon". Apokrüüfses "Püha Pancratiuse elus" (Taorminast) visatakse paganlik jumalus nimega Falkon pühaku käsul demonite poolt merre; võib-olla mõjutas see legend nime kuju teoses "Jaakobi redel". Võime oletada, et nime teine osa on seotud kreeka tüvega γαργαλίζει [gargalizein], 'ahvatlema, meelitama', ning arvata, et algtekst viitas väärdunud või seadusetule loomusele, saatanale" (Lunt 1985: 404).
- 34 Nimi Iao ("Abrahami apokalüpsises" lõpuga -el) on JHVH kreekapäraseks muudetud vorm ning esineb sageli maagilistes tekstides, mis pärinevad meie ajaarvamise esimestest sajanditest (Whitney 2006: 71). Esimeste kristlike sajandite rabiinlikel autoritel esineb Iaoel Jumala inglise asetäitjana. Mõned "ketserlikud" õpetajad olevat läinud nii kaugele, et nad olevat väitnud, et Iaoel olevat ka loonud maailma ja rääkinud prohvetite kaudu (Lahe 2012b: 100). "Väike Iao" esineb ka gnostilises teoses "Pistis Sophia" (Lahe 2012b: 115). Iao esineb ka muudes gnostilistes tekstides (vt Lahe 2012b: 436).
- 35 Jumala maailma kaitsmine kaose jõudude eest on Heebrea Piiblis oluline idee. Vt selle kohta: Köhler 1995: 58–59.
- 36 Vt olulisemaid käsitusi Behemoti ja Leviatani kohta rabiinlikus kirjanduses: Whitney 2006: 93.
- 37 Tsiteeritud 1997. aasta piiblitõlke (www.piibel.net – 23.07.2025) järgi.
- 38 Vt erinevaid dateeringuid: Rosenbaum 1972: 102–111; Marksches 2009: 144–145; Rasimus 2009: 15.

- 39 Origenes soovis oma lugejatele selgelt rõhutada, et seesugused õpetused ei pärine tõelistelt kristlastelt, vaid hereetiliselt "ofiitidelt" (Ὀφιαῖοι – ophianoī, *Cels.* 3.13; 6.24, 28, 30; 7.40). Rasimus kirjutab: "Mis puudutab ofiitide diagrammi ja selle kasutajaid, siis Kelsos väitis, et need 'kristlased' neavad Loojat, kuna viimane oli neednud mao, kes andis esimesele inimesele teadmise heast ja kurjast. Origenes selgitas, et sellised väited ei pärine tõelistelt kristlastelt, vaid teatud hereetiliselt ofiitidelt, kes uhkusega tuletasid oma nime maost (ὄφις – ophis), keda nad pidasid hea allikaks (*Cels.* 6.28). Seda oletatavat enesenimetust võib siiski kahtluse alla seada, kuna Kelsos nimetas neid kristlasteks, ja Origenes omalt poolt soovib neid kujutada võimalikult ebakristlikena" (Rasimus 2009: 68). Termin "ofiidid" kohta vt Schmid 2018: 3, 84–91, 113, 245, 264, 280, 285, 287, 315, 382.
- 40 Üks kirjeldus pärineb Kelsoselt, teine Origeneselt (vt Marksches 2009: 115–116; Evans 2015: 79). Ilmselt oli Origenes ise sellise diagrammi hankinud (*Cels.* 6.24) ja võrdleb oma eksemplari Kelse kirjanusliku kirjeldusega. Tuomas Rasimus oletab, et Kelsosel ja Origenesil ei pruukinud olla täpselt sama diagrammi, kuna nende kirjeldused erinevad teatud määral (Rasimus 2009: 16; samuti Marksches 2009: 118). Christoph Markschiese sõnul jääb isegi ebaselgeks, kas olulised detailid – nagu "seitse valitsevat deemonit" eri loomakujul – olid Kelse versioonil tõepoolest kujutatud või sai ta neist teada vaid diagrammi käsitlevate suuliste vestluste kaudu ofiitidega (Marksches 2009: 118). Rasimuse hinnangul võib osa erinevustest tuleneda Kelse ja Origenese erinevatest retoorilistest eesmärkidest (Rasimus 2009: 16). Marksches soovib väidab, et niinimetatud "ofiitide diagrammil" oli eri variatsioone, ja see oli teaduslikult uudishimulikele kaasaegsetele mitmel pool kättesaadav või ostetav (Marksches 2009: 118–119). Diagrammi on võimalik vaid ligikaudselt rekonstrueerida ning tuleb nõustuda Bornkammi seisukohaga, et kirjelduste põhjal ei ole võimalik saada täielikult selget ettekujutust kogu diagrammist (Bornkamm, Pauly-Wissowa XVIII, 654; vt ka Evans: "Origenese teoses *Contra Celsum* esitatud ulatuslik kirjeldus ei ole päriselt selge ja on viinud teadlaste hulgas muljetavaldavalt erinevate rekonstruktsioonideni" [Evans 2015: 79]). Kujutavaid rekonstruktsioone vt Rasimus, tahvlid 1–9.
- 41 "Jeü raamatud" on kaks koptikeelset gnostilist traktaati, mis sisalduvad nimetatud Bruce'i koodeksis (Parrot 1979).
- 42 Vt uroborose kohta Egiptuse usundis: Hornung 2005: 189.
- 43 "Pistis Sophia" on koptikeelne gnostiline teos. Raamat koosneb viiest osast ja sisaldab ülestõusnud Jeesuse paljusõnalisi kõnelusi oma jüngritega ühe taevase olendi, niinimetatud Pistis Sophia langusest ja lunastusest. Neljas osa on iseseisev teos, mis sisaldab samuti Jeesuse ilmutusi oma jüngritele. Mõlemad kirjutised kuuluvad gnostilise kirjanduse hilisesse faasi (3. saj). Vt selle kohta: Rudolph 2014: 32.
- 44 Egiptuse mütoloogias on kuri madu Apopis, kes elab allilmas ja tahab alla neelata sinna öösel saabuvat päikesejumalat (vt tema kohta: Morenz 1960: 26, 81, 84, 177; Assmann 2003: 97, 215, 331, 510).
- 45 Nimetus ülemiste karistuspaikade kohta, kuhu sattuvad surnute hinged.
- 46 Thompsoni folkloorimotiivide kataloogis leidub mitmeid motive, mis käsitlevad elusolendite neelamist suurte loomade poolt. Siiski ei leidu otseselt motiivi, kus surnute maailm oleks samastatud hiigellooma kõhuga või surma võrreldaks tema kõhus olemisega. Asjakohased motiivid on näiteks A535 – kultuurikangelane neelatakse alla ja pääseb looma kõhust. Näiteks Iiri mütoloogias on selliseid lugusid, kuid need ei seosta looma kõhtu otseselt surnute maailmaga; C929.5 – Surm neelamise läbi tabu rikkumise eest. Selles motiivis karistatakse inimest tabu rikkumise eest, neelates ta alla. Näiteks Rarotonga mütoloogias esineb selline lugu, kuid ka siin ei võrdsustata looma kõhtu otseselt surnute maailmaga (vt https://en.wikisource.org/wiki/Motif-Index_of_Folk-Literature/Volume_1/C/900?utm_source=chatgpt.com – 18.07.2025).

LÜHENDID

Ap Aabr – Aabrahami apokalüpsis

ATŠ – *Alf Trisar Šuialia* (manda k “Tuhat ja kaksteist küsimust”)

b. – Babüloonia Talmud

Cels – *Origenes, Conta Celsum*

GRR – Parempoolne Ginza (lühend on kasutusel nii saksa- kui inglise keeles. Teose nimi on “Ginza Rabba” (manda k “Suur Aare”), mis jaguneb kaheks osaks, Parempoolseks (Right, Rechte) Ginzaks ja Vasakpoolseks Ginzaks.

LXX – Septuaginta

OdSal – Saalomoni oodid

Pan – Epiphanius Salamisest, Panarion

Piibli raamatute lühendid on leitavad Eesti Piibliseltsi kodulehelt (piibliselts.ee) ja leheküljelt www.piibel.net (24.07.2025).

Pirqe R. El. – Pirkê de-Rabbi Eliezer, vt kirjandusest

Ref – Hippolytos, *Refutatio omnium haeresium* (ld “Kõigi hereesiate kummutamine”)

KIRJANDUS

Aldihisi, Sabah 2008. *The Story of creation in the Mandaean holy book in the Ginza Rba*. University College London.

Allen, Leslie C. 1983. *Psalms 101–150*. Word Biblical Commentary 21. Waco, Texas: Word Books.

Assmann, Jan 2003. *Tod und Jenseits im Alten Ägypten*. München: C. H. Beck.

Boccaccini Gabriele 2005. *Roots of Apocalyptic: The Mesopotamian Background of the Enochic Worldview*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.

Bornkamm, Günther 1962. Ophiten. – *Reallexicon für Antike und Christentum* 5. Stuttgart: Hiersemann, lk 1095–1115.

Burns, Dylan M. 2014. *Apocalypse of the Alien God: Platonism and the Exile of Sethian Gnosticism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Cyrillus Hierosolymitanus 1966. *Catéchèses prébaptismales* I–V. Toim A. Pierrat. Sources Chrétiennes 126. Paris: Éditions du Cerf.

Dahood, Mitchell 1968. *Psalms II. 51-100*. The Anchore Bible. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc.

Dhorme, E. 1967. *A Commentary on the Book of Job*. London: Nelson.

Drower, E. S. 1960. *The Secret Adam. A Study of Naṣōraean Gnosis*. Oxford: Clarendon Press.

Drower, E. S. 2002. *The Mandaean of Iraq and Iran*. Gorgias Press Rare.

Dunderberg, Ismo 2008. *Beyond Gnosticism. Myth, Lifestyle, and Society in the School of Valentinus*. New York: Columbia University Press.

Eliade, Mircea 2017. *Uurimus usundiloost*. Tlk Mirjam Lepikult. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Evans, Ervin 2015. *The Books of Jeu and Pistis Sophia as Handbooks to Eternity. Exploring the Gnostic Mysteries of the Ineffable*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 89. Leiden, Boston: Brill.

Gesenius, Wilhelm 1962. *Hebrew and Chaldee lexicon to the Old Testament*. Transl. Tregelles, Samuel Prideaux.

Gordis, Robert 1978. *The book of God and man. A study of Job*. Chicago/London: University of Chicago Press.

Gordon, Gyrus H. 1966. *Leviathan: Symbol of Evil*. – Altmann, Alexander (toim). *Biblical Motifs. Origins and Transformations*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, lk 1–9.

- Gunkel, Hermann 1898. *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen 1 und Ap Joh 12. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Hartley, John E. 1988. *The Book of Job*. The New Century Bible Commentary. Grand Rapids: Eerdmans.
- Hippolytus 186. *Refutation of All Heresies*. Toim ja tlk Miroslav Marcovich. Patristische Texte und Studien 25. Berlin: De Gruyter.
- Holtz, Traugott 2008. *Die Offenbarung des Johannes*. Das Neue Testament Deutsch, Teilband 11. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hornung, Erik 2005. *Der Eine und die Vielen. Altägyptische Götterwelt*. Darmstadt: Primus Verlag.
- Hossfeld, Frank-Lothar & Zenger, Erich 2000. *Psalmen 51–100*. 3. Auflage. Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament (HThKAT). Freiburg, Basel, Wien: Herder.
- Hossfeld, Frank-Lothar & Zenger, Erich 2008. *Psalmen 101–150*. Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament (HThKAT). Freiburg: Herder.
- Hutter, Manfred 2018. Manilus Iraanis. Tlk Jaana Lahe. – *Akadeemia* 3, lk 497–524..
- Hölbl, Günther 1994. *Geschichte des Ptolemäerreiches. Von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Häberl, Charles G. & McGrath, James J. (toim) 2020. *The Mandaean Book of John. Critical Edition, Translation, and Commentary*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Kaiser, Otto 1994. *Grundriss der Einleitung in die kanonischen und deuterokanonischen Schriften des Alten Testaments*. Band 3: Die poetischen und weisheitlichen Werke. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Kaiser, Otto 2000. *Die alttestamentlichen Apokryphen. Eine Einleitung in Grundzügen*. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.
- Kang, Chol-Gu 2017. *Behemoth und Leviathan. Studien zur Komposition und Theologie von Hiob 38,1–42,6*. Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament, 149. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Keel, Othmar 1978. *Jahwes Entgegnung an Ijob. Eine Deutung von Ijob 38–41 vor dem Hintergrund der zeitgenössischen Bildkunst* (FRLANT 121). Göttingen: Vandenhoeck.
- King, Karen L. 2003. *What is Gnosticism?* Cambridge, MA, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kittel, Rudolf 1914. *Die Psalmen*. Leipzig: A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung.
- Kivimäki, Enn 2013. *Kiituslaulus*. Rakvere: [EELK Rakvere Kolmainu kogudus].
- Klijn A. F. 1983. 2 (Syriac Apokalypse of) BARUCH. A New Translation and Introduction. – Charlesworth, James H. (toim). *The Old Testament Pseudepigrapha. Volume I: Apocalyptic Literature & Testaments*. New York et al.: Doubleday, lk 615–652.
- Kraus, Hans-Joachim 1978. *Psalmen. 2. Teilband. Psalmen 60–150*. 5. Grundlegend überarbeitete und veränderte Auflage. BKAT. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Köhler, Ludwig 1995. *Vana Testamendi teoloogia*. Tlk Kalle Kasemaa. Tartu: Greif.
- Lahe, Jaana 2012a. Probleme und Tendenzen in der Gnosis-Forschung im Zeitraum 1980–2000. – *Theologische Rundschau* 77, lk 365–392, 401–425 (DOI:10.1628/004056912804003963).
- Lahe, Jaana 2012b. *Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 75. Leiden, Boston: Brill.
- Leisegang, Hans 1985. *Die Gnosis*. Kröners Taschenausgabe 32. Stuttgart: Kröner.
- Lewis, Nicola Denzey 2013. *Introduction to Gnosticism. Ancient Voices, Christian Worlds*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Linjamaa, Paul 2019. *The Ethics of The Tripartite Tractate* (NHC I, 5). *A Study of Determinism and Early Christian Philosophy of Ethics*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 95. Leiden, Boston: Brill (DOI:10.1163/9789004407763).

Loretz, Oswald 1979. *Die Psalmen. Teil II: Beitrag der Ugarit-Texte zum Verständnis von Kolometrie und Textologie der Psalmen. Psalm 90–150*. Alter Orient und Altes Testament (AOAT), Band 207/2. Kevelaer: Butzon & Bercker; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.

Lundhaug, Hugo & Jenott, Lance 2015. *The Monastic Origins of the Nag Hammadi Codices* (STAC 97). Tübingen. Mohr Siebeck.

Lunt, H[orace] G. 1985. Ladder of Jacob. A New Translation and Introduction. – Charlesworth, James H. (toim). *The Old Testament Pseudepigrapha. Volume II: Expansions of the "Old Testament" and Legends, Wisdom and Philosophical Literature, Prayers, Psalms, and Odes, Fragments of Lost Judeo-Hellenistic Works*. New York et al.: Doubleday, lk 401–411.

Luttikhuizen, Gerard P. 1997. The thought pattern of Gnostic mythologizers and their use of Biblical Traditions. – Turner, John F. & McGuire, Anne (toim). *The Nag Hammadi Library after fifty years. Proceedings of the 1995 Society of Biblical Literature Commemoration*. NHMS XLIV. Leiden, 98–101 (DOI:10.1163/9789004439740_010).

Luttikhuizen, Gerard P. 1998. Biblical Narrative in Gnostic Revision: the Story of Noah and the Flood in Classic Gnostic Mythology. – Martines, Florentino Garcia & Luttikhuizen, Gerard P. (toim). *Interpretations of the Flood*. Leiden et al.: Brill, lk 108–120 (DOI:10.1163/9789004675605_010).

Luttikhuizen, Gerard P. 2000. The creation of man and woman in the Secret Book of John. – Luttikhuizen, Gerard P. (toim). *The creation of man and woman. Interpretations of the Biblical Narratives in Jewish and Christian traditions*. TBNCT III. Leiden: Brill, lk 140–155 (DOI:10.1163/9789047400394_013).

Luttikhuizen, Gerard P. 2006. *Gnostic Revisions of Genesis Stories and Early Jesus Traditions*. Nag Hammadi and Manichaeon Studies 58. Leiden, Boston: Brill.

Markschies, Christoph 2009. Gnostische und andere Bildbücher in der Antike. – Markschies, Christoph. *Gnosis und Christentum*. Berlin: Berlin University Press, lk 113–159.

Markschies, Christoph & Thomassen, Einar (toim) 2020. *Valentinianism: New Studies*. Nag Hammadi and Manichaeon Studies 96. Leiden, Boston: Brill.

Metzger, Bruce M. 1983. The Fourth Book of Ezra. A New Translation and Introduction. – Charlesworth, James H. (toim). *The Old Testament Pseudepigrapha. Volume I: Apocalyptic Literature & Testaments*. New York et al.: Yale University Press, lk 517–539.

Morenz, Siegfried 1960. *Ägyptische Religion*. Die Religionen der Menschheit 8. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Müller, Reinhard 2008. *Jahwe als Wettergott: Studien zur althebräischen Kultlyrik anhand ausgewählter Psalmen*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft (BZAW), Band 387. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Nõmmik, Urmas 2009. Vana Testamendi mõistmise eeldusi. – Lahe, Jaan & Pädam, Tiit (koost). *Minu Issand ja minu Jumal! Pühendusteos dr. theol. Toomas Paulile 70. sünnipäevaks*. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XX. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 13–24.

Nõmmik, Urmas (tlk) 2013. *Ilobi raamat*. Piibel kontekstis 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Nõmmik, Urmas 2017. Ilobi raamatu raamjutustus süüria ja vanakreeka versioonides. – Rohtmets, Priit & Rimmel, Atko-Sulhan (koost). *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik. Teoloogia. Mälestused*. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised 26. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 203–220.

Origenes 1989 = *Origen. Commentary on the Gospel according to John, Books 1–10*. Tlk Ronald E. Heine. Fathers of the Church 80. Washington, D. C.: Catholic University of America Press.

Parrott, Douglas M. 1979. *The Bruce Codex*. Tlk ja toim Douglas M. Parrott. Nag Hammadi and Manichaeon Studies 13. Leiden: Brill.

Paul, Toomas & Masing, Uku & Pöld, Hillar & Kasemaa, Kalle 1989. Uus Testament ja Psalmid ehk Vana Testamendi laulud. [Psalmid heebrea keelest tõlkinud Hillar Pöld, täiendanud Uku Masing, viimistlenud Kalle Kasemaa.] Tallinn: EELK Konsistoorium.

Piibel 1997 = *Piibel: Uus ja Vana Testament*. Tallinn: Eesti Piibliselts (www.piibel.net – 24.07.2025).

- Pirkê de-Rabbi Eliezer = Börner-Klein, D. 2004. *Pirke de-Rabbi Elieser: Nach der Edition Venedig 1544 unter Berücksichtigung der Edition Warschau 1852*. Studia Judaica 26. Berlin: Walter de Gruyter.
- Rasmus, Tuomas 2009. *Paradise Reconsidered in Gnostic Mythmaking. Rethinking Sethianism in Light of the Ophite Evidence*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 68. Leiden: Boston: Brill.
- Reeves, John C. 1992. *Jewish Lore in Manichaean Cosmogony: Studies in the Book of Giants Traditions*. Tlk ja toim John C. Reeves. Texts and Studies in Ancient Judaism 63. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Rosenbaum, H.-U. 1972. Zur Datierung von Celsus' ΑΛΗΘΗΣ ΛΟΓΟΣ. – *Vigiliae Christianae* 26, lk 102–111 (DOI:10.2307/1583614).
- Rubinkiewicz, R. 1983. *Apocalypse of Abraham. A New Translation and Introduction*. – Charlesworth, James H. (toim). *The Old Testament Pseudepigrapha. Volume I: Apocalyptic Literature & Testaments*. The Anchor Yale Bible Reference Library. New York et al.: Doubleday, lk 681–705.
- Rudolph, Kurt 1965. *Theogonie, Kosmogonie und Antropogonie in den mandäische Schriften. Eine literarische und traditionsgeschichtliche Untersuchung*. Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, herausgegeben von Ernst Käsemann und Ernst Würthwein, 88. Heft der ganzen Reihe. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Rudolph, Kurt 2014. *Gnosis. Ühe hilisantiikse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe ja Marju Lepajõe. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Salo, Vello & Hirv, Indrek 2009. *Psalmid*. Tallinn: Maarjamaa.
- Schenke, Hans-Martin 2012a. Hauptprobleme der Gnosis. Gesichtspunkt zu einer neuen Darstellung des Gesamtphänomens. – Schenke Robinson, Gesine & Schenke, Gesa & Plisch, Uwe-Karsten (toim). *Der Same Seths. Hans-Martin Schenkes Kleine Schriften zu Gnosis, Koptologie und Neuem Testament*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 78. Leide, Boston: Brill, lk 160–173 (DOI:10.1163/9789004226241_012).
- Schenke, Hans-Martin 2012b. Die Gnosis. – Schenke Robinson, Gesine & Schenke, Gesa & Plisch, Uwe-Karsten (toim). *Der Same Seths. Hans-Martin Schenkes Kleine Schriften zu Gnosis, Koptologie und Neuem Testament*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 78. Leide, Boston: Brill, lk 114–159.
- Schmid, Herbert 2018. *Christen und Sethianer: Ein Beitrag zur Diskussion um den religionsgeschichtlichen und den kirchengeschichtlichen Begriff der Gnosis*. Supplements to Vigiliae Christianae 143. Leiden, Boston: Brill.
- Seybold, Klaus 1996. *Die Psalmen*. Handbuch zum Alten Testament (HAT) 1. Reihe, Band 15. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Simonetti, Manlio & Conti, Marco & Oden, Thomas C. (toim) 2006. *Job*. ACCS: Old Testament 6. Ancient Christian Commentary on Scripture 6. Downers Grove, IL: Intervarsity Press.
- Sneed, Mark R. 2022. *Taming The Beast. A Reception History of Behemoth and Leviathan*. Studies of the Bible and Its Reception 12. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Spieckermann, Hermann 1989. *Heilsgegenwart: Eine Theologie der Psalmen*. Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments (FRLANT), Band 148. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tardieu, Michel 2008. *Manichaeism*. Tlk M. B. DeBevoise. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Tate, Marvin E. 1990. *Psalms 51–100*. Word Biblical Commentary 20. Dallas: Word Books.
- Thomassen, Einar 2021. *The Coherence of "Gnosticism"* Hans-Lietzmann-Vorlesungen 18. Berlin/ Boston: Walter de Gruyter.
- Tröger, Karl-Wolfgang 1973. *Gnosis und Neues Testament*. Studien aus Religionswissenschaft und Theologie. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Tröger, Karl-Wolfgang 1980. *Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis*. Neue Studien zu "Gnosis und Bibel". Gütersloh: Mohn.

- Turner, John D. 2001. *Sethian Gnosticism and the Platonic Tradition*. BCNH: Section "Études" 6. Quebec, Louvain: Les Presses de l'Université Laval Quebec, Peeters.
- Tur-Sinai, Naphtali H. 1957. *The Book of Job. A New Commentary*. Jerusalem: Kiryat-Sefer.
- Van den Broek, Roelof 2013. *Gnostic Religion in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Oorschot, Jürgen 1995. Tendenzen der Hiobforschung. – *Theologische Rundschau* 60, lk 351–388.
- Vicchio, Stephen J. 2020. *The Book of Job. A History of Interpretation and a Commentary*. Eugene, Oregon: Wipf & Stock.
- Watts, John D. W. 1985. *Isaiah 1–33*. Word Biblical Commentary. Waco, Texas: Word Books.
- Weiser, Artur 1979. *Die Psalmen II. Psalm 61–150*. ATD 15. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Welburn, A. J. 1981. Reconstructing the Ophite Diagram. – *Novum Testamentum* XIII, 3, lk 261–287 (DOI:10.2307/1560685).
- Whitney, K. William 2006. *Two strange beasts: Leviathan and Behemoth in Second Temple and early rabbinic Judaism*. Harvard Semitic Monographs 63. Wiona Lake, Indiana: Eisenbaruns.
- Williams, Michael A. 1996. *Rethinking "Gnosticism". An Argument for Dismantling a Dubious Category*. Princeton: Princeton University Press.
- Wildberger, Hans 1978. *Jesaja. 2. Teilband: Jesaja 13–27*. Biblischer Kommentar Altes Testament X/2. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Witte, Markus 2021. *Das Buch Hiob*. Das Alte Testament Deutsch, Bd 13. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

SUMMARY

The metamorphoses of Behemoth and Leviathan: A study of Biblical folklore and its reception in jewish, christian, and gnostic traditions

JAAN LAHE

Professor of the History of Religions,
Institute of Theology of the Estonian Evangelical Lutheran Church
Associate Professor of Cultural and Religious Studies, Tallinn University
Visiting researcher at the Faculty of Theology, University of Tartu
usundiurija@gmail.com

Keywords: Behemoth, Leviathan, Bible, pseudepigrapha, early christian literature, gnostic tradition

The article explores the transformation of Behemoth and Leviathan – mythological creatures mentioned in the Bible – and traces their development within later Jewish, Christian, and Gnostic traditions. Although their role in the Bible is marginal, they attain significant importance in post-biblical literature, where they become associated with primordial chaos, divine power and eschatological cosmology. The first section of the article analyzes the descriptions of these two beings, especially in the Book of Job. Behemoth is portrayed as a massive land creature, often associated with the hippopotamus, while Leviathan is depicted as a sea monster, interpreted variously as a crocodile or a dragon, but with clear mythical and cosmological traits. The author emphasizes the possible origins of these creatures in Ancient Near Eastern chaos myths.

The second section examines their development in Jewish pseudepigraphal texts (e.g., 4 Ezra, 2 Baruch, 1 Enoch), where they are eschatological beings preserved by God for a future banquet for the righteous. These texts explore their separation and habitats – Behemoth on land and Leviathan in the sea – as well as their gender and symbolic significance.

In the third section, the rabbinic tradition is addressed, where Leviathan and Behemoth acquire additional roles. New motifs emerge, such as their immense appetite and thirst, and Leviathan's cosmological role as related to the *axis mundi*. The rabbinic tradition also emphasizes their roles in the messianic banquet and a cosmic struggle, with positive reinterpretations replacing earlier demonic associations.

The fourth section focuses on the reception of Behemoth and Leviathan in early Christian tradition. Here, their demonic aspects become more pronounced, especially in the Book of Revelation, where they are interpreted symbolically as manifestations of evil – land and sea beasts opposing God. In Gnostic literature, Leviathan is linked to the demiurge and hostile cosmic forces, representing cosmic deception and material entrapment.

The article demonstrates how the motifs of Behemoth and Leviathan underwent a complex evolution from peripheral biblical creatures to central figures in religious and cosmological worldviews, with their significance varying across traditions and historical contexts.

Jaan Lahe on teoloogiadoktor (Tartu 2009), EELK Usuteaduse Instituudi usundiloo professor, Tallinna Ülikooli kultuuri- ja religiooniuuringute dotsent ja Tartu Ülikooli usuteaduskonna külalisteadur. Tema uurimisvaldkondade hulka kuuluvad religioonialalugu Rooma impeeriumis (gnostitsism, nn idamaised kultused Rooma impeeriumis, varakristlus) ja Uus Testament (ajalooline kontekst, deteropauluslik teoloogia).

Jaan Lahe is a Doctor of Theology (2009), Professor of the History of Religions at the Institute of Theology of the Estonian Evangelical Lutheran Church and Associate Professor of Cultural and Religious Studies at Tallinn University. His research areas include the history of religion in the Roman Empire (Gnosticism, the so-called "oriental" cults in the Roman Empire, early Christianity) and the New Testament (the historical context of the New Testament, Deutero-Pauline theology).

usundiurija@gmail.com